ભૂગોળ વિદ્યા

(કન્યા શાળાઓ માટે).

ભાગ ૧લો.

(પ્રાથમિક કન્યાશાળાના ચોથા ધોરણ માટે)

રચી પ્રસિદ્ધ કર્તા,
આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી, બી. એ,
ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર,-ભરૂચ

કિમ્મત ૦-૪-૦

GEOGRAPHY FOR GIRLS' SCHOOLS

PART I.

(For Girls' primary std IV.)

BY

A. M. DIVANJI, B. A.,

(Bombay Educational Service)

ભૂગોળ વિદ્યા

(કન્યા શાળાઓ માટે).

ભાગ ૧લો.

(પ્રાથમિક કન્યાશાળાના ચોથા ધોરણ માટે)

રચી પ્રસિદ્ધ કર્તા,

આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી, બી. એ,

ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર,-ભરૂચ.

પહેલી આવૃત્તિ. નકલ ૨,૦૦૦.

સોલ એજન્ટસ,

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ, સુરત.

ઇ. સ. ૧૯૨૫

સુરત.-ચૌટાના પૂલ ઉપર આવેલા "સુરત સિટિ' પ્રીન્ટિંગ
પ્રેસમાં વજેરામ માનસિંહે છાપી.

પ્રસ્તાવના.

પ્રાથમિક કન્યાશાળા માટે નવાં ધોરણો થયાં છે તેમાં ભૂગોળના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. આ નવા અભ્યાસક્રમને અનુસરતું ભૂગોળનું એકે પુસ્તક ન હોવાથી તેને અનુસરીને ગ્રંથકર્ત્તાએ કન્યાઓને માટે ચોથા ધોરણની, પાંચમા ધોરણની અને છઠ્ઠા ધોરણની ભૂગોળ તૈયાર કરી છે અને તે હાલ એકેક ભાગમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

શિક્ષકો અને કન્યાની સુગમતા ખાતર બને તેટલાં ચિત્રો આપેલાં છે. શિક્ષકે ભૂગોળનું શિક્ષણ રસિક રીતે આપવું. કોઇપણ દિવસ ભૂગોળનો પાઠ ઘેરથી કરી લાવવા આપવાનો નથી. નકશાઓ તથા સાધન રાખી શિક્ષણ આપવું. જે શીખવવાનું હોય તે કન્યાઓ પાસે વંચાવવું અને પછી કલાસમાં શિક્ષકે સવાલ પુછવા. દરરોજ આગલા કામનું પુનરાવર્તન કરાવવું એટલે તેમાંથી સવાલ પુછવા. આમ દરરોજ સવાલ પુછવાથી અને અમુક ભાગ વચાવવાથી કન્યાઓને ઘેર વાંચવાની જરૂર પડશે નહિ. શિક્ષકે પોતાના જ્ઞાન માટે બીજા પુસ્તકો વાંચી કલાસમાં જવું.

આ પુસ્તકોમાં જે આંકડાઓ આપેલા છે તે ખાસ દેશનો અથવા નદીનો અથવા શહેરનો ખ્યાલ આપવા આપેલા છે. પહાડની પાસે કાંઉસમાં આંકડા લખેલા છે તે પહાડની ઉંચાઈ બતાવે છે. નદી પાસે આંકડા લખેલા છે તે નદીની લંબાઈ માઇલમાં બતાવે છે. શહેરની પાસે આંકડા લખેલા છે તે શહેરની વસ્તી બતાવે છે. શિક્ષકે જોવું કે આ આંકડા બોજા રૂપ થાય નહિ.

કન્યાશાળાના બીજા તથા ત્રીજા ધોરણમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી કેટલીક હકીકત શિક્ષકના ઉપયોગ માટે આપી છે.

ભરૂચ.
તા. ૬-૬-૨૫.

આ. મો. દીવાનજી.

ભૂગોળનો અભ્યાસક્રમ.

ધોરણ બીજું.

(અ) દિશાઓ, વર્ગના ઓરડાનો નકશો, અને નિશાળના મકાનનો અને તેને ફરતી જગાનો નકશો.

(બ) આસપાસનાં મકાનો તથા મોહલ્લાઓનો નકશો અથવા નમુનો.

(ક) ગામ કે શહેર–તેની મુખ્ય ભૂતળરચના, લોકોના ધંધા અને મુખ્ય સ્થાનિક પેદાશ (સાદામાં સાદું વર્ણન).

(ડ) માટીના નમુનાની મદદથી પર્વતો તથા નદીઓની વ્યાખ્યા શીખવવી.

(ઈ) પૃથ્વી અને તેનો આકાર, અને જમીન તથા પાણીના મુખ્ય વિભાગ.

ધોરણ ત્રીજું.

(૧) તાલુકો, જિલ્લો અને પ્રાંત.

(અ) સીમા; (બ) મુખ્ય ભૂતળરચના; (ક) મુખ્ય સ્થળો; (ડ) મુખ્ય પેદાશ; (ઈ) લોકો અને તેમના ધંધા; (ફ) શહેર કે ગામ અને તાલુકા, જિલ્લા અથવા પ્રાંતના બીજા ભાગોની વચ્ચે વ્યવહાર ચલાવવાનાં સાધનો.

(૨) દુનીઆના મુખ્ય દેશો અને તેમનાં સાપેક્ષ સ્થાન (સાદામાં સાદી રીતે શીખવવાં).

ધોરણ ચોથું.

(૧) ઇલાકો અને હિંદુસ્તાન

(અ) સીમા; (બ) મુખ્ય ભૂતળરચના; (ક) મુખ્ય વિભાગો, ઘણાજ અગત્યનાં દેશી રાજ્યો અને તેમાંના મુખ્ય શહેરો, (ડ) મુખ્ય પેદાશ; (ઈ) લોકો તથા તેમના ધંધા; (ફ) શહેર કે ગામ અને ઇલાકાના ચાર વિભાગોનાં મુખ્ય મથકો, મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ અને દિલ્હી* વચ્ચેનો વ્યવહાર ચલાવવાના સાધનો; (ગ) રાજ્ય વ્યવસ્થા (કલેકટર, કમિશ્નર, ગવર્નર, વાઇસરૉય એમને લગતું સાદામાં સાદું વર્ણન, (૨) હિંદુસ્તાન અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મુખ્ય દેશો વચ્ચેના વ્યવહારનાં સાધનો.

ભૂગોળ વિદ્યા.

ભાગ પહેલો

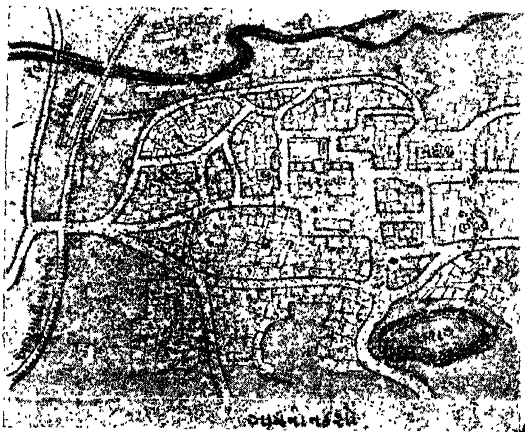
(કન્યાશાળા માટે)

આપણે જે ગામમાં રહીએ છીએ તે ગામના લોકો, તે ગામની ખેતી, તે ગામની રાજ્ય વ્યવસ્થા, તે ગામનો વેપાર, તે ગામનું ક્ષેત્રફળ તથા ખેતરોનાં ક્ષેત્રફળ વગેરે જાણીએ છીએ. તેવીજ રીતે **ભૂગોળ વિદ્યા** આ બધા વિષયોનું પૃથ્વી વિષેનું જ્ઞાન આપે છે. પૃથ્વી પર કેટલા દેશો છે, દરેક જગાએ કયો પાક થાય છે અને તે શા કારણથી, દરેક દેશમાં શાનો વેપાર છે અને તે કયા કારણથી, કયા લોકો વધારે શક્તિમાન અને વિદ્વાન છે અને તે શા કારણથી તેની માહીતી ભૂગોળ વિદ્યા આપે છે.

દરેક છોકરાએ અથવા છોકરીએ પોતાના ગામનો નકશો જોયો હશે. તેમાં ગામ તળાઉ, ખેતરો, તળાવો, રસ્તાઓ વગેરે બતાવેલાં છે. તેવીજ રીતે તાલુકાનો, અથવા જિલ્લાનો, અથવા પ્રાંતનો અથવા ખંડનો નકશો દેશો, નદીઓ, પહાડો, વગેરે બતાવે છે. દરેક નકશામાં દિશાઓ બતાવેલી હોય છે અને બધા નકશા એકજ નિયમ પર બનાવેલા હોય છે. અલબત જગાના આકાર જેવડો મોટો નકશો બની શકે નહિ તેથી નકશાઓ નાના માપના બનાવવામાં આવે છે અને તે કયા માપ પર બનાવેલા હોય છે તે નકશામાં નીચે લખેલું હોય છે. જેવી રીતે ગામના નકશા પરથી, આપણા ખેતરની આસપાસ કોનાં ખેતરો આવેલાં છે તે જણાય છે તેવી રીતે અમુક ગામ, શહેર કે દેશની આસપાસ કયા કયા ગામો, શહેરો અને દેશો અને તે કઇ દિશામાં આવેલા છે તે નકશા પરથી માલમ પડે છે.

પહેલી આપણે ચારે દિશા ઓળખવી જોઇએ. સૂર્ય જે બાજુએ ઉગે છે તે **પૂર્વ** દિશા કહેવાય છે અને સૂર્ય જે બાજુએ આથમે છે

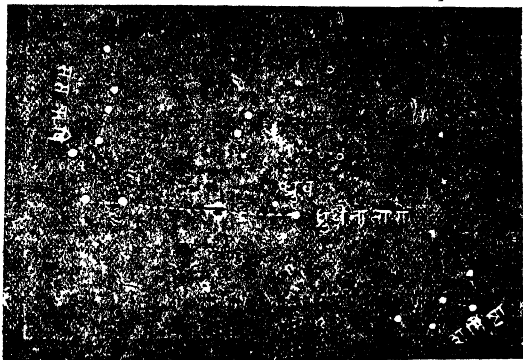
તે **પશ્ચિમ** દિશા કહેવાય છે. સવારે સૂર્ય તરફ મોઢું રાખીને ઉભા રહીએ તે વખતે આપણા જમણા હાથ ભણી જે બાજુ આવે છે તે

દક્ષિણ દિશા કહેવાય છે અને ડાબા હાથ ભણી જે દિશા આવે છે તે **ઉત્તર** દિશા કહેવાય છે.

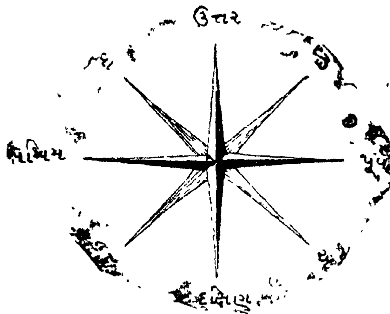
રાતે જ્યારે સૂર્ય દેખાતો નથી ત્યારે કેવી રીતે દિશા નક્કી કરવી એ સવાલ છે. રાતે ઉત્તર દિશા તરફ સાત તારાનો ઝુમખો માર્ચમાં સાંઝે દેખાય છે. એ તારાઓ નવેમ્બરમાં સવારે દેખાય છે. એને સપ્તઋષિના તારા કહે છે. આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે એના આગલા બે તારામાંથી જો સીધી લીટી દોરીએ તો તે એક મોટા ચળકતા તારાને મળે છે. એ સપ્તઋષિનો ઝુમખો અને એ ચળકતા તારાને એક વખતે જુઓ તો ભૂલાય નહિ. એ ચળકતો ધ્રુવનો તારો **ઉત્તર** દિશા બતાવે છે અને હંમેશાં એ તારો એજ સ્થળે જોવામાં આવે છે, એટલે રાતની વખતે

ઉત્તર દિશા નક્કી કરી એટલે બધી દિશા નક્કી થાય છે. એ તારાની સામા ઉભા રહીએ તો આપણી પીઠ તરફની દિશા તે **દક્ષિણ**, આપણા

જમણા હાથ ભણીની દિશા તે **પૂર્વ**, અને ડાબા હાથ ભણીની દિશા તે **પશ્ચિમ** દિશા.

હવે ખુલ્લી હવામાં તો આપણે સૂર્ય અને ધ્રુવનો તારો જોઈ શકીએ છીએ પણ ચોમાસામાં જ્યારે વાદળાં હોય છે અને દિવસે સૂર્ય અથવા રાતના તારાઓ દેખાતા નથી ત્યારે કેવી રીતે દિશાઓ શોધી કહાડવી ? તે વખતે કંપાસ અથવા **હોકાયંત્રની** મદદથી દિશા શોધી કહાડીએ છીએ. કેટલાક ઘડીઆળના અછોડાની જોડે એવો કંપાસ રાખે છે. તેમાં એક લોહચુંબકની સોય હોય છે. એ સોયનો નિયમ એવો છે કે ગમે તે દિશામાં મૂકો તોપણ તેનું માથું ઉત્તર દિશામાં રહે છે. એક પાના પર ખીલી ઠોકી તેમાં એવી સોય ફરતી મુકીએ તો પછી એ સોય વડે રાતે અથવા ગમે તે વખતે અને ગમે તે જગાએ આપણને દિશા માલમ પડી શકે. આ નીચેનું ચિત્ર એવા હોકાયંત્રનું છે. પછી જ્યાં ઉત્તર દિશા માલમ પડી એટલે બધી દિશા માલમ પડે છે.

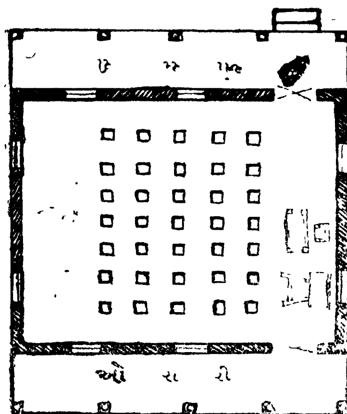
એ પાના પર ખુણાઓ પણ પાડેલા છે. એમાં ઉત્તર અને પૂર્વ વચ્ચેનો ખુણો **ઈશાન**, પૂર્વ અને દક્ષિણ વચ્ચેનો ખુણો **અગ્નિ**, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ વચ્ચેનો ખુણો **નૈઋત્ય** અને પશ્ચિમ અને ઉત્તર વચ્ચેનો ખુણો તે **વાયવ્ય** છે.

નકશાઓમાં મથાળાની દિશા **ઉત્તર** ગણી બધા નકશા ચીતરવામાં આવે છે. નકશા સામા ઉભા રહીએ તો જમણા હાથ ભણીની દિશા **પૂર્વ** અને ડાબા હાથ ભણીની દિશા **પશ્ચિમ**. નકશાની નીચેની દિશા તે **દક્ષિણ**. આજ નિયમે નાના ગામના તેમજ મોટા ખંડના નકશા ચીતરેલા હોય છે.

આ નીચે એક વર્ગના ઓરડાનું ચિત્ર છે. તેમાં શિક્ષક પશ્ચિમ મોડે બેઠેલા છે. વર્ગમાં પાંત્રીસ છોકરાને બેસવાની જગા છે. ઓરડાનું માપ ૧૭½'×૨૦' છે. સ્કેલ દસ ફુટે એક ઇંચ છે. એટલે નકશો દોરતી વખતે ૨૦ ફુટ લાંબા ઓરડા બદલ બે ઇંચની અને સાડાસત્તર ફુટ બદલ પોણાબે ઇંચની લીટી રાખી આકૃતિ દોરી છે. આ ઓરડામાં ઉત્તર તરફથી અજવાળું બારીમાંથી છોકરાઓને મળે છે.

નીચે એક બીજી આકૃતિ આપેલી છે. એક ૩૨ ફુટ લાંબો અને ૧૬ ફુટ પહોળો ઓરડો બતાવેલો છે. એમાં એક ઇંચ ૧૬ ફુટ બતાવે છે. શિક્ષકે જુદા જુદા માપ લઇ સ્કેલનું શિક્ષણ આપવું.

ઉત્તર

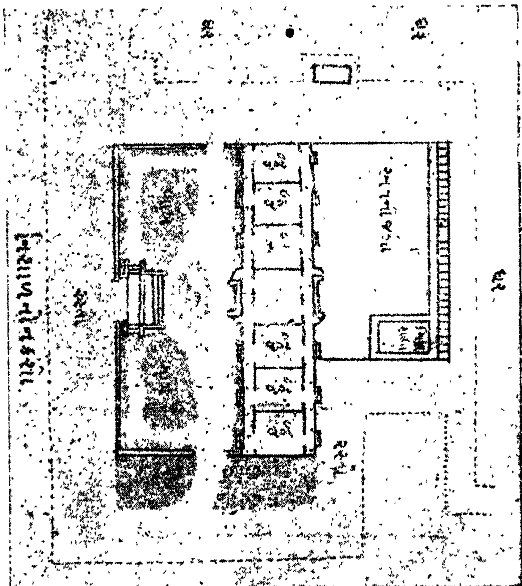

દક્ષિણ

સ્કેલનું માપ
૧ ઇંચ = ૧૬ ફુટ

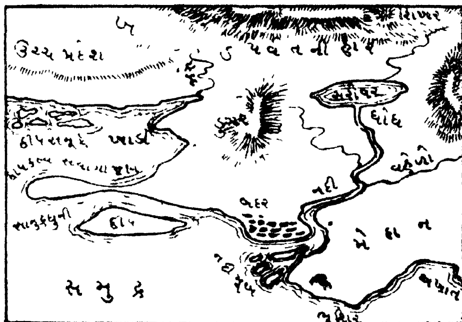
ઉપર જે વર્ગનું ચિત્ર આપેલું છે તે આ નિશાળમાંના એક વર્ગનું છે. આ નિશાળની ઉત્તર દક્ષિણ ઓસરી આવી રહેલી છે.

વ્યાખ્યાઓ.

આ નીચે જે વ્યાખ્યાઓ આપી છે તે એકી વખતે સાથે શીખવવાની નથી. પણ ભૂગોળમાં જેમ જેમ શબ્દ આવે તે વખતે એનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

જમીનના જે મોટા ભાગો પૃથ્વી પર જોવામાં આવે છે તેને ખંડ કહે છે—જેવા કે એશિઆ ખંડ, યુરોપ ખંડ વગેરે. પૃથ્વી પર પાણીના જે મોટા સમૂહ જોવામાં આવે છે તે મહાસાગર કહેવાય છે—જેવા કે હિંદી મહાસાગર, આટલાંટિક મહાસાગર, પાસિફિક મહાસાગર વગેરે. મહાસાગરના નાના ભાગો જે જમીનને લીધે જુદા પડેલા છે તે સમુદ્ર કહેવાય છે—જેવા કે ભૂમધ્ય સમુદ્ર, બાલ્ટિક સમુદ્ર, વગેરે.

સમુદ્રના જે ભાગો જમીનમાં ગયેલા હોય છે તે અખાત અને ઉપસાગર કહેવાય છે. અખાતની અણી ઝીણી અને લાંબી હોય છે અને ઉપસાગરનો છેડો પહોળો હોય છે. દાખલા તરીકે ખંભાતનો અખાત અને બંગાળાનો ઉપસાગર. બે પાણીના સમૂહને જોડનારો પાણીનો નાનો ભાગ સામુદ્રધુની કહેવાય છે—જેવી કે પાકની સામુદ્રધુની.

જે જમીનની આજુબાજુ ચારે બાજુએ પાણી હોય છે તે ટાપુ કહેવાય છે. દાખલા તરીકે સીલોનનો ટાપુ.

ટાપુઓનો સમુહ આર્કીપેલેગો કહેવાય છે (આરકી મુખ્ય, પેલાગોસ સમુદ્ર=સમુદ્રમાં આવેલી મુખ્ય જગાઓ)—જેવી કે મલેય આર્કીપેલેગો.

જમીનની અણી પાણીમાં ગયેલી હોય છે તે ભૂશિર કહેવાય છે. જેવી કે કોમોરિન ભૂશિર.

જે જમીનની ત્રણ બાજુએ પાણી હોય છે તેને દ્વીપકલ્પ કહે છે. કાઠિઆવાડ દ્વીપકલ્પ કહેવાય છે.

જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધનારો નાનો જમીનનો ભાગ સંયોગીભૂમિ કહેવાય છે.

જે જમીનનો ભાગ નીચો હોય છે અને તેમાં ડુંગર હોતા નથી તે મેદાન કહેવાય છે. જેમકે ગંગા નદીનું મેદાન.

ઉચ્ચપ્રદેશ જમીનનો ઉચો ભાગ છે ને તે મેદાન હોય છે, અને એના છેડા પર હંમેશ પહાડો હોય છે. ટિબેટના ઉચ્ચપ્રદેશના છેડા પર પહાડો આવેલા છે.

જમીનના પડનો જે ભાગ ઉંચો થયલો હોય છે તે પહાડો અને ડુંગરો કહેવાય છે. ડુંગરો પહાડોથી ઘણા નાના હોય છે. લગભગ ૬૦૦ ફુટ ઉંચા ભાગો ડુંગરા કહેવાય છે. હિમાલય પહાડ કહેવાય છે અને વલસાડ પાસે પારનેરા છે તે પારનેરાનો ડુંગર કહેવાય છે. પહાડમાંથી જવાના માર્ગો ઘાટ કહેવાય છે. જેવો કે પુના જવાનો ભોર ઘાટ છે.

જે ઉંચાણવાળી જમીન પરથી પાણીના માર્ગની દિશા બદલાઈ છે તે જળક્ષેપક પ્રદેશ કહેવાય છે. દિલ્હી આગળની જમીનની એક બાજુએ ગંગા નદીનું પાણી વહે છે અને બીજી બાજુએ પજાબની નદીનું પાણી વહે છે.

બે મોટા ઢોળાવ વચ્ચેનો નીચો પ્રદેશ ખીણ કહેવાય છે.

નાના ઝરાઓ મળી નદી થાય છે.

જે જે પ્રદેશમાંથી વરસાદનું પાણી નદીમાં આવે છે તે પ્રદેશ નદીનો પ્રદેશ કહેવાય છે.

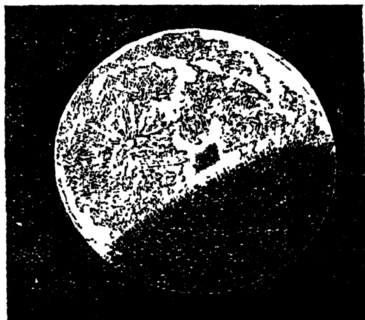
જ્યાં આગળથી નદી નીકળે છે તે તેનું મુળ કહેવાય છે અને જ્યાં આગળ તે સમુદ્રને મળે છે તે તેનું મુખ કહેવાય છે. તાપી નદીનું મુળ સાતપુડામાં છે અને મુખ ખંભાતના અખાતમાં છે. નદીના મુખ તરફ ઉભા રહીએ તો જમણી બાજુનો કિનારો નદીનો જમણો કિનારો અને ડાબી બાજુનો કિનારો તે ડાબો કિનારો કહેવાય છે.

એક નદી બીજી નદીને જે જગાએ મળે છે તે જગા સંગમ કહેવાય છે.

નદીના મુખ આગળ જે જગાનો પ્રદેશ બને છે તે ડેલ્ટા કહેવાય છે. એ પ્રદેશનો આકાર ત્રિકોણાકાર હોય છે તેથી તેને ડેલ્ટા કહે છે.

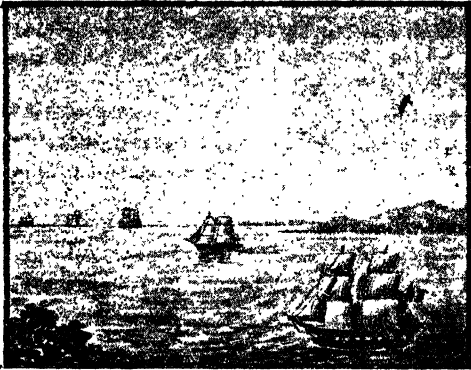
જે પાણીના સમૂહની ચારે બાજુએ જમીન હોય છે તે સરોવર કહેવાય છે. અજમેર પાસે સાંભર સરોવર આવેલું છે.

પૃથ્વીનો આકાર:—આપણને પૃથ્વી સપાટ છે એમ લાગે છે પણ આપણે લાંબે સુધી જોઈ શકતા નથી. જો પૃથ્વી સપાટ હોત તો એક દિશામાં ચાલીએ તો તેની તેજ દિશામાં પાછા આવી શકીએ નહિ. કેટલાકે પશ્ચિમથી પૂર્વમાં મુસાફરી કરી છે અને તેઓ પાછા તેની તેજ જગાએ આવી રહેલા છે, તેમ કેટલાકે ઉત્તર દક્ષિણ પણ મુસાફરી કરેલી છે અને તેઓ તેની તેજ જગાએ આવી રહેલા છે. વળી બીજી એક સાબીતી એવી પણ છે કે જો પૃથ્વી સપાટ હોત તો પૃથ્વી પર બધી

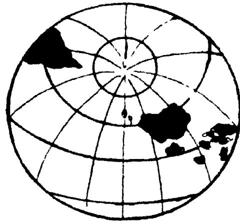
ચંદ્રગ્રહણ.

જગાએ સૂર્ય એકી વખત ઉગત અને એકી વખતે આથમત; પણ તેમ થતું નથી. મદ્રાસમાં સૂર્ય અડધો કલાક વહેલો ઉગે છે અને કલકત્તામાં મદ્રાસ કરતાં સૂર્ય અડધો કલાક વહેલો ઉગે છે. જ્યારે આપણે ત્યાં

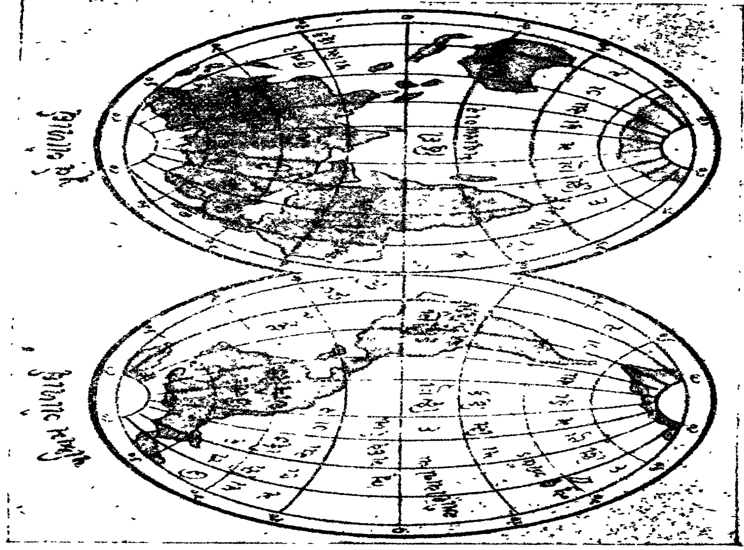
મધ્યાન્હ હોય છે ત્યારે કેટલીક જગાએ મધરાત હોય છે. વળી જ્યારે આપણે મેદાનમાં ઉભા રહી જોઈએ છીએ ત્યારે આકાશ પૃથ્વીને મળી જતું લાગે છે. પૃથ્વી અને આકાશ મળે છે તે લીટી દૃષ્ટિમર્યાદા કહેવાય છે એટલે કે એની બહાર આપણાથી જોવાતું નથી. એ દૃષ્ટિમર્યાદાનો આકાર ગોળ છે અને ગોળ ચીજ પર દૃષ્ટિમર્યાદા ગોળ હોય માટે પૃથ્વી ગોળ છે. પૃથ્વીનો પડછાયો ચંદ્ર પર પડવાથી ચંદ્ર ગ્રહણ થાય છે. એવા ગ્રહણ વખતે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયાનો આકર **ગોળજ** હોય છે. વળી વહાણ જ્યારે કિનારા તરફ આવે છે ત્યારે વહાણનો સઢ પહેલો દેખાય છે, પછી મધ્યભાગ, અને પછી તળીઉં દેખાય છે. જ્યારે વહાણ કિનારો છોડી જાય છે ત્યારે પહેલું તળીઉં દેખાતું બંધ થાય છે, પછી મધ્ય ભાગ અને પછી સઢ.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર નજર કરશો તો માલમ પડશે કે એના ઘણા ભાગ પર પાણી છે અને થોડા ભાગ પર જમીન છે. પૃથ્વી પર ત્રણ ભાગ પાણી છે અને એક ભાગ જમીન છે.

આટલાંટિક મહાસાગર પૃથ્વીના **પૂર્વ ગોળાર્ધ** અને **પશ્ચિમ ગોળાર્ધ** એમ બે ભાગ કરે છે. પૂર્વ ગોળાર્ધમાં **એશિઆ, યુરોપ** અને **આફ્રિકા** એ ત્રણ મોટા ખંડો આવેલા છે. (પૃથ્વી પરના જમીનના મોટા ભાગને ખંડ કહે છે). કેટલાક યુરોપ અને એશિઆને એક ખડ ગણે છે અને તેને **યુરેશિઆ** કહે છે. પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં **અમેરિકા** ખંડ આવેલો છે. વળી પૂર્વ ગોળાર્ધમાં **પાસિફિક** મહાસાગરમાં **આસ્ટ્રેલિઆ** નામનો મોટો બેટ આવેલો છે. આપણે જે ખડમાં રહીએ છીએ તે એશિઆ ખંડ કહેવાય છે. આપણા ઉપર રાજ્ય કરનારી **બ્રિટિશ** પ્રજા યુરોપ ખંડમાં રહે છે. આફ્રિકા, અમેરિકા અને આસ્ટ્રેલિઆમાં બસે વર્ષ થયાં યુરોપીઅન પ્રજા જઈ વસેલી છે અને તેઓએ આ ભાગો આબાદ સ્થિતિમાં આણેલા છે. આફ્રિકામાંથી સોનું નીકળે છે અને **અમેરિકા**માંથી પુષ્કળ અનાજ અને કેટલાંક ખનિજો આવે છે.

પૃથ્વીની સપાટી પર પહેલાં બધે પાણી હતું પણ પૃથ્વીના સંકોચાવાથી જે ખાડા પડયા તેમાં બધું પાણી એકઠું થયું. એ પાણી ભરેલા મહાન ખાડા **મહાસાગર** નામે ઓળખાય છે. પૃથ્વીની સપાટી પર લગભગ $\frac{3}{4}$ ભાગમાં મહાસાગરનું પાણી છે. તેની વચ્ચે વચ્ચે જમીનના ભાગ આવવાથી તેના પાંચ ભાગ પડેલા છે. એ દરેક પાણીના મોટા ભાગને મહાસાગર કહે છે. આ મહાસાગરો એક બીજા સાથે સંધાએલા છે. **આટલાંટિક** મહાસાગર પૂર્વ ગોળાર્ધ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ વચ્ચે છેક

પશ્ચિમ ગોળાર્ધ
પૂર્વ ગોળાર્ધ

ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી આવેલો છે. બીજો મોટો મહાસાગર **પાસિફિક** છે. તે પૂર્વ ગોળાર્ધની પૂર્વે અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધની પશ્ચિમે આવેલો છે. આ મહાસાગર સૌથી મોટો અને સૌથી વધારે ઉંડો છે. ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં જે મહાસાગરો આવેલા છે તે **ઉત્તર મહાસાગર** અને **દક્ષિણ મહાસાગરને** નામે ઓળખાય છે. એ બંને મહાસાગરોમાં નવ માસ સુધી બરફ રહે છે અને તેથી તે આગબોટો અથવા વહાણોને ઉપયોગી નથી. **હિંદી મહાસાગર** એશિઆની દક્ષિણે છેક દક્ષિણ મહાસાગર સુધી પથરાયલો છે. આટલાંટિક, પાસિફિક, અને હિંદી મહાસાગરોમાં થઈને આગબોટો જા આવ કરે છે અને તેથી તે વધારે ઉપયોગી છે.

આ પ્રમાણે દરેક ખંડનાં નામ તમે જાણ્યાં, પણ એ દરેક ખંડમાં મુખ્ય કયા કયા દેશો છે તે જાણવાની જરૂર છે. **એશિઆ ખંડમાં** મુખ્ય દેશો **હિંદુસ્તાન, ચીન, જાપાન, સૈબિરિઆ, તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, ઈરાન** અને **અફ્ઘાનીસ્તાન** છે. જે દેશમાં આપણે રહીએ છીએ તે હિંદુસ્તાન છે અને આપણે હિંદી કહેવાઈએ છીએ. હિંદુસ્તાનની પૂર્વમાં ચીન દેશ છે. ત્યાંથી દીવાળીમાં ફોડવાના ફટાકા આવે છે. ચીનની પૂર્વમાં જાપાનનો પ્રદેશ છે. એ દેશના લોકો ઘણા સાહસિક છે. જાપાનથી ઘણાં રમકડાં આવે છે. ચીનની ઉત્તરે સૈબિરિઆ નામનો રશિઆના તાબાનો દેશ છે. એ ઘણોજ ઠંડો દેશ છે. એશિઆ ખંડની પશ્ચિમમાં તુર્કસ્તાન નામનો મુસલમાન લોકોનો દેશ છે ત્યાંથી પુષ્કળ મેવો આવે છે. તેની દક્ષિણમાં અરબસ્તાનમાં મુસલમાન લોકોનાં જાત્રાનાં ધામ આવેલાં છે, અને ત્યાંથી ખજુર આવે છે. અરબસ્તાનની પૂર્વે ઇરાન દેશ છે. અહીંના લોકો ઘણા શોખીન છે. પારસી લોકો ઇરાન દેશમાંથી આવેલા છે. ઇરાનની પૂર્વે અફ્ઘાનીસ્તાન છે. ત્યાંના લોકો કાબૂલી કહેવાય છે.

યુરોપ ખંડના પશ્ચિમ કિનારા પર **ઇંગ્લાંડ, વેલ્સ, સ્કોટલાંડ** અને **આયર્લાંડ** દેશો આવેલા છે. એ આપણા રાજકર્ત્તાની ભૂમિ છે. એની દક્ષિણે **ફ્રાન્સ** આવેલો છે. એ દેશના લોકો ઘણા શોખીન છે. એની દક્ષિણે **સ્પેન** અને **પોર્ટુગાલ** છે. પોર્ટુગાલ દેશના લોકને

આપણે ફિરંગી કહીએ છીએ અને ગુજરાતનું દમણ તેમને તાબે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં બહાર નીકળી આવતો એક દ્વીપકલ્પ છે તેનું નામ **ઈટલી** છે. ખ્રીસ્તી લોકોમાં જે રોમન કેથોલીક નામનો પંથ છે તે પંથના લોકોના મોટા ધર્મગુરૂ ત્યાં રહે છે. એ દેશે જુના વખતમાં ઘણા મુલક પર રાજ્ય કર્યું હતું. એની પૂર્વમાં **ગ્રીસ** દેશ છે. અહીંના લોકો ઘણા વિદ્વાન હતા અને એ લોકોના તાબામાં પણ અસલ ઘણો મુલક હતો. યુરોપની પૂર્વમાં **રશિઆનું** મોટું રાજ્ય છે. એ મુલક મોટો છે. એમાં પુષ્કળ ઘઉં ઉત્પન્ન થાય છે. રશિઆની પશ્ચિમમાં **સ્વિડન અને નોર્વે**ના પ્રદેશ આવેલા છે. એ સ્વીડનના પ્રદેશમાંથી દીવાસળી આવે છે. સ્વીડન નોર્વેની દક્ષિણે **જર્મની**નો મુલક છે. અહીંથી ઘણાં રમકડાં, દવા અને ખાંડ આવે છે. સ્વિટ્ઝર્લાંડ નામનો મુલક જર્મનીની દક્ષિણમાં છે અને ત્યાંથી ઘડીઆળો અને પ્રાયમસ ચુલાઓ આવે છે.

આફ્રિકા ખંડનો ઉત્તરનો મુલક અસલના વખતમાં સુધરેલો હતો. એમાં ઈજીપ્ત અથવા **મીસર** દેશ છે. ત્યાં સિંધની માફક નહેરોથી ખેતી થાય છે. એના પૂર્વ કિનારા પર **ઝાંઝીબાર, યુગન્ડા, ટાંગાનિકા** અને **કેનિઆ** બ્રિટીશ તાબાનાં દેશો છે. આપણા ગુજરાતમાંથી ત્યાં ઘણા લોકો જઈ વેપારને માટે વસેલા છે. દક્ષિણમાં પાછાં ચાર બ્રિટીશ લોકોના તાબાના દેશો છે. તેમાંથી સોનું નીકળે છે. તે દેશોનાં નામ **કેપકોલોની, નાતાલ, ટ્રાન્સવાલ, અને ઓરેન્જ નદીનો મુલક છે.**

અમેરિકા ખંડ યુરોપીઅન પ્રજાઓના વસ્યા પછી આબાદ થયો છે. એ ખંડના બે ભાગ છે—**ઉત્તર અમેરિકા** અને **દક્ષિણ અમેરિકા**. ઉત્તર અમેરિકામાં **કાનડા** નામનો બ્રિટીશના તાબાનો દેશ છે. ત્યાં પુષ્કળ ઘઉં અને સાગ થાય છે. એની દક્ષિણમાં **યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ** છે. ત્યાંથી ઘાસતેલ, કાપડ, લોખંડનો સામાન વગેરે આવે છે. આ રાજ્ય ઘણું મોટું છે અને આબાદ છે.

ઉત્તર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકા વચ્ચે નહેર છે. એ નહેર થોડાજ વર્ષ પર ખોદવામાં આવી હતી. દક્ષિણ અમેરિકામાં મોટો દેશ **બ્રાઝિલ** છે. ત્યાંથી પુષ્કળ રબર આવેછે. એને પશ્ચિમ કિનારે કોલંબીઆ ઇકવેડોર, પેરૂ વગેરે

દેશો છે. એમાં ઉંચા પહાડો પર થઈને રેલવે લઈ ગયા છે. પેરૂમાં આલપાકા નામનાં ઘેટાં થાય છે અને તેના ઉનનું આલપાકા નામનું ગરમ કાપડ બને છે.

આસ્ટ્રેલિઆ ટાપુ બ્રિટિશના તાબાનો દેશ છે અને તેમાંથી પુષ્કળ સોનું નીકળે છે. એની દક્ષિણમાં ટાસ્માનીઆ નામનો નાનો ટાપુ છે. એ સુંદર ટાપુ છે અને ત્યાંની હવા સારી ગણાય છે. ત્યાં પુષ્કળ મેવો થાય છે.

આસ્ટ્રેલિઆની પૂર્વે ન્યુઝીલાંડ નામના ટાપુ પણ **બ્રિટિશ** સંસ્થાન છે. ત્યાં ઘણી નાની નદીઓ છે અને તેને લીધે દેશ ફળદ્રુપ છે. ફિજી ટાપુમાં હિંદુસ્તાનના લોક જાય છે.

मुंबई इलाको.

તમે તમારા તાલુકા, જિલ્લા અને પ્રાંતની ભૂગોળ શીખી ગયા પણ જેમ તાલુકો જિલ્લાનો ભાગ છે અને જિલ્લો પ્રાંતનો ભાગ છે તેમ પ્રાંત ઇલાકાનો ભાગ છે. **ગુજરાત પ્રાંત** મુંબઈ ઇલાકાનો એક ભાગ છે, માટે પ્રાંતની ભૂગોળ શીખ્યા પછી એ પ્રાંત જે ઇલાકાનો ભાગ તે **મુંબાઈ ઇલાકાની** ભૂગોળ શીખીશું.

મુંબઈ ઇલાકો અરબી સમુદ્ર પર લાંબી પટી જેવો **મુલક** છે. એની ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને પંજાબ, પૂર્વે રજપુતાના, મધ્ય હિંદ એજન્સિનાં રાજ્યો, અને હૈદ્રાબાદનું રાજ્ય અને દક્ષિણે મ્હેસુર અને મદ્રાસ ઇલાકો છે. પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

એ ઇલાકાના કુદરતી રચના પ્રમાણે પાંચ ભાગ છે-**સિંધ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ, કોંકણ અને કાનડા.** સિંધ ભાગ ઉત્તરમાં આવેલો છે અને તે લગભગ રેતીનો પ્રદેશ છે. એમાં વરસાદ પણ ઘણો ઓછો છે અને તેથી જો નહેરથી પાણી મળે તોજ ખેતી થઈ શકે એમ છે, અને એટલાજ માટે સરકારે ત્યાં ૨૦ કરોડ રૂપીઆ ખરચી બંધ બાંધી નહેરો વડે ખેતરોને પાણી આપવાની યોજના અમલમાં મુકી છે. ત્યાંના લોકો રીતભાતમાં, ભાષામાં અને પોષાકમાં ગુજરાતના લોકોથી તદન જુદા પડે છે. અહીં તાપ વધારે પડે છે અને ટાઢ પણ વધારે પડે છે. ઉનાળામાં આખા હિંદુસ્તાનમાં વધારેમાં વધારે તાપ સિંધની ઉત્તરમાં આવેલા જેકોબા-

બાદ શહેરમાં પડે છે. શિયાળામાં ઠંડી વધારે પડે છે અને પાણી ઠરી જાય છે. કચ્છનો દ્વીપકલ્પ સિંધને બધીજ રીતે મળતો આવે છે. જો કે સિંધની

અને કચ્છની ભાષા જુદી જુદી છે પણ સિંધી ભાષા કચ્છી ભાષાને મળતી આવે છે. સિંધ દેશમાં **સિંધુ** નામે મોટી નદી છે

ગુજરાત સપાટ ચગાનો પ્રદેશ છે. એ ભાગ બધી નદીઓના મુખ પર આવેલો છે તેથી ફળદ્રુપ છે. એમાં ફક્ત પૂર્વ તરફ જંગલો અને હિંદુસ્તાનના વિંધ્ય અને સાતપુડા પર્વતોના ફાંટા આવેલા છે. એમાં મોટી નદીઓ **નર્મદા, તાપી** અને **સાબરમતી** છે. એ બધી નદીઓ પશ્ચિમ તરફ અખાતમાં પડે છે કારણ કે એ મેદાનનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફનો છે.

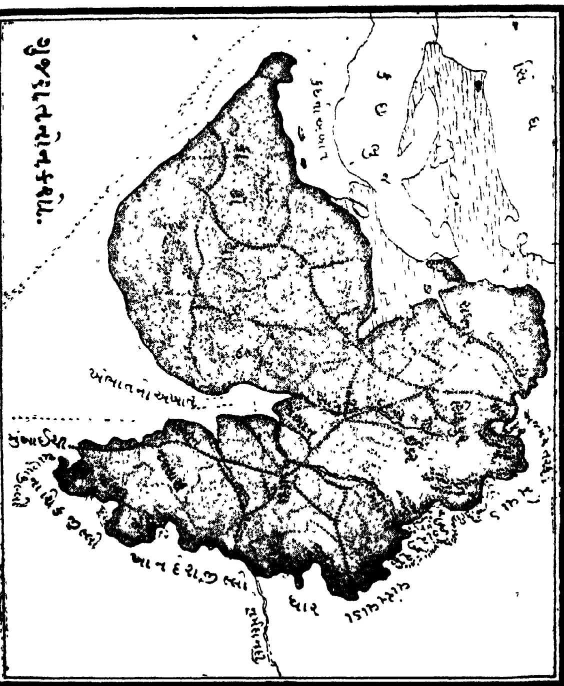
મહારાષ્ટ્ર સહ્યાદ્રિનો પૂર્વ ભાગનો પ્રદેશ છે. એ ઉચ્ચપ્રદેશ છે. જે પ્રદેશ દરીઆની સપાટીથી એક હજાર ફુટ ઉચો હોય છે તે ઉચ્ચપ્રદેશ કહેવાય છે. એ પ્રદેશમાં વરસાદ ઓછો છે, કારણ કે હિંદી મહાસાગર તરફથી જે વરસાદ આવે છે તેનો ઘણો ભાગ સહ્યાદ્રિના પશ્ચિમ ભાગ તરફ પડે છે અને બાકીનો થોડો ભાગ પૂર્વમાં પડે છે. સહ્યાદ્રિ આ ઉચ્ચપ્રદેશની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલો છે. સહ્યાદ્રિ **પશ્ચિમ ઘાટ** કહેવાય છે. એ પહાડ ઉપર **મહાબળેશ્વર** અને **મેથેરાન** હવા ખાવાનાં સ્થળ છે. મેથેરાન મુંબઈ પાસે છે અને મહાબળેશ્વર સતારા જિલ્લામાં છે. એમાં **ગોદાવરી** અને **કૃષ્ણા** એ બે મોટી નદી છે. એ બંને નદીઓ પૂર્વ તરફ બંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે, કારણ કે એ ઉચ્ચપ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફનો છે. અહીંના લોકો મરાઠી ભાષા બોલે છે.

કોંકણ ભાગ સહ્યાદ્રિના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો છે. એ ભાગ પત્થરની જમીનવાળો છે અને એમાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે. જમીન ફળદ્રુપ નથી પણ ડાંગરને લાયક છે. આ ભાગ દરીઆ પરનો નીચો પ્રદેશ છે. આ ભાગમાંના થાણા, કોલાબા અને રત્નાગિરિ જિલ્લાના લોક મરાઠી ભાષા બોલે છે.

કાનડા મુંબઈ ઇલાકાનો છેક દક્ષિણનો ભાગ છે. એ ભાગના લોકો કાનડી ભાષા બોલે છે અને તેથી એ ભાગ **કાનડા** કહેવાય છે. એનો દક્ષિણનો ભાગ પહાડી છે. એમાં ઘણાં ઘાડાં જગલો આવેલાં છે.

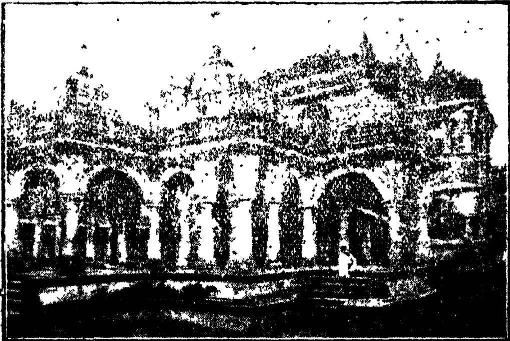
રાજકીય ભાગો આથી જુદી રીતે પાડેલા છે. ઉત્તરમાં **સિંધ** ભાગ છે. એમાં **કરાંચી, હૈદ્રાબાદ** અને **ઉમરકોટ** મુખ્ય શહેરો છે.

કરાંચી (૨,૧૬,૮૮૩) મુંબાઈ ઇલાકામાં બીજા નંબરનું બંદર છે અને મોટા વેપારનું મથક છે. ઈ. સ. ૧૮૪૨માં બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં આ શહેર

આવ્યું ત્યારથી એની આબાદાની વધતી ગઈ છે. સિંધ ભાગનું સદર સ્ટેશન કરાંચી છે. હૈદ્રાબાદ (૮૧,૦૦૦) અગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યું ત્યાં સુધી સિંધની રાજધાની હતું. અહીં રૂપાનું અને લાખનું કામ ઉત્તમ થાય છે. ઉમરકોટ (૪,૦૦૦)માં ઇ. સ. ૧૫૪૨માં અકબરનો જન્મ થયો હતો.

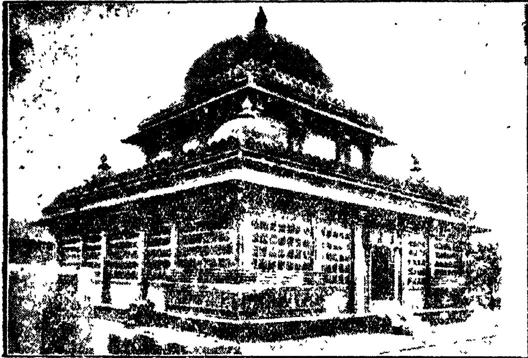
સિંધ ભાગની દક્ષિણે **ઉત્તર ભાગ** આવેલો છે. તમે જે ગુજરાતની ભૂગોળ શીખી ગયા તે ગુજરાત ઉત્તર ભાગનો એક ભાગ છે. ગુજરાત ઉપરાંત મુંબઈ પાસેનો **થાણા** જિલ્લો એમાં આવેલો છે. દરેક ભાગના ઉપરી કમીશનર છે. ઉત્તર ભાગના કમીશનરનું સદર સ્ટેશન **અમદાવાદ** (૨,૭૪,૦૦૦) છે. એ શહેર અસલ પણ ગુજરાતની રાજધાની હતું. એ શહેર મોટા વેપારનું સ્થળ છે અને એમાં ૬૫ મિલો છે. એમાં જોવા લાયક મકાનો પણ ઘણાં છે. એમાં હઠીસીંગનું દહેરૂં, રાણી સીપરીની મસજીદ, ભદ્રનો કિલ્લો અને શાહીબાગ મુખ્ય છે. એ સિવાય ઉત્તર ભાગના

હઠીસીંગનું દહેરૂં.

બીજાં મોટાં શહેરો **સુરત, ભરૂચ, ગોધરા, નડીઆદ, ખેડા** અને **ડાકોર** છે. **સુરત** એ (૧,૧૭,૦૦૦) સુરત જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર તાપી

નદી પર આવેલું છે. અંગ્રેજ સરકાર અને બીજી યુરોપીઅન પ્રજાઓએ અહીં વેપાર માટે પહેલી કોઠી રાખી હતી તે વખતે સુરત વેપારનું મોટું

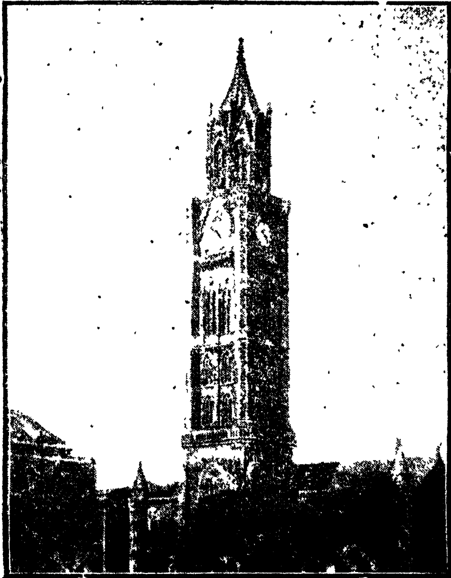

રાણી સીપરીની મસજીદ.

બંદર હતું. પણ જ્યારે અંગ્રેજ સરકારે સુરત બદલી મુંબઈ વેપારનું મથક કર્યું ત્યારથી સુરતનો વેપાર ઓછો થતો ગયો. **ભરૂચ** (૪૩,૦૦૦) ભરૂચ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. **ગોધરા** (૨૭,૦૦૦) પંચમહાલ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને **ખેડા** (૮,૦૦૦) ખેડા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. **નડીઆદ** (૩૨,૦૦૦) ખેડા જિલ્લામાં મોટામાં મોટું અને આગળ પડતું ગામ છે. અહીંના પાટીદારો કેળવણીમાં આગળ વધેલા છે. **ડાકોર** (૮,૦૦૦) ખેડા જિલ્લામાં જાત્રાનું ગામ છે. અહીં ઘણા જાત્રાળુ દૂરથી આવે છે. અહીં શ્રી રણછોડજીની મૂર્તિ છે. માણેકઠારી પૂનેમે ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે.

ઉત્તર ભાગની દક્ષિણે **મુંબઈ પરા ભાગ** આવેલો છે. આ ભાગ થાણા જિલ્લાનો થોડો ભાગ લઈ બનાવેલો છે. એના બે તાલુકાજ છે,—દક્ષિણ સાષ્ટિ અને અંબરનાથ. એ ભાગનું મૂખ્ય શહેર **વાંદરા** (૨૯,૦૦૦) છે.

મુંબઈ (૧૧,૭૬૦૦૦) દરીઆ કિનારે મોટું શહેર છે. એ શહેર મુંબઈ ઇલાકાની રાજધાની છે અને એ શહેર ઉપરથી ઇલાકાનું નામ મુંબઈ ઇલાકો પડેલું છે. આ શહેર મોટા વેપારનું મથક છે તેથી પૃથ્વી પરના ઘણા શહેરના લોકો અહીં આવી રહેલા છે. અહીં ચીનાઓ, જાપાનીઓ, યુરોપીઅન બધી પ્રજા તથા હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગના લોકો જેવાકે બંગાળી, મદ્રાસી, શીખ, વગેરે જોવામાં આવે છે. આ શહેર

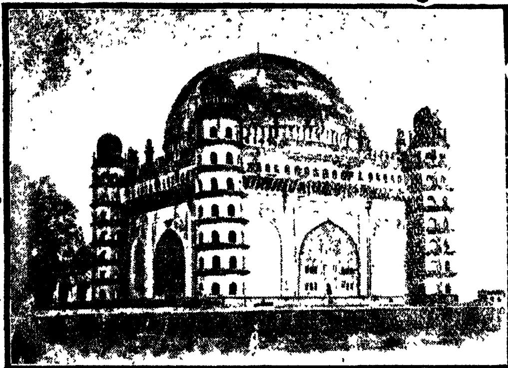

રાજાબાઈ ટાવર.

કેવડું મોટું છે અને શહેરમાં કેટલો વેપાર છે તેનો ખ્યાલ ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીની આવક પરથી આવશે. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીની દર વરસની લગભગ આવક ૩ કરોડ રૂપીઆ છે અને બંદરનો વેપાર ૩૧૩ કરોડ રૂપીઆનો છે. અહીં ઘણાં જોવા લાયક મકાનો છે. મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીનું મકાન, **રાજાબાઈ ટાવર**, અને બોરીબંદર સ્ટેશન એ મુખ્ય છે.

મુંબઇની પૂર્વમાં **મધ્ય ભાગ** આવેલો છે અને તે આપણા ગુજરાતથી મોટો છે. એ બધો ભાગ ઉચ્ચપ્રદેશ પર આવેલો છે. એમાં મોટા શહેરો **ધુળીઆ, જળગામ, નાશક, અહમદનગર, પુના, સતારા,** અને **શોલાપુર** છે. **ધુળીઆ** (૩૦,૦૦૦) પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એ અળસી તથા રૂના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. **જળગામ** (૨૪,૦૦૦) પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે અને રૂ, તલ તથા અળસીના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. **નાશક** (૪૩,૦૦૦) નાશક જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર ગોદાવરી નદી પર જાત્રાનું ધામ છે. અહીં દર બાર વર્ષે મોટી જાત્રા ભરાય છે. શહેર તાંબા પિત્તળના વાસણ માટે પ્રખ્યાત છે. **અહમદનગર** (૪૫,૦૦૦) અહમદનગર જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં અકબરના છોકરા મુરાદે આ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો ત્યારે ચાંદબીબીએ બહાદુરીથી આ શહેરનો બચાવ કર્યો હતો. **પુના** (૨,૧૫,૦૦૦) પુના જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર ૧,૮૫૦ ફુટની ઉંચાઇએ આવેલું છે. પેશ્વાના વખતમાં એ પેશ્વાની રાજધાની હતી અને હાલ ગવર્નર સાહેબ ત્યાં ચોમસામાં રહે છે. અહીં જુના વખતની ઘણી જોવા લાયક જગાઓ છે. **સતારા** જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. અહીં શિવાજીના વંશના રાજ કરતા હતા, પણ ઇ. સ. ૧૮૪૮માં છેલ્લા રાજાને વારસ નહિ હોવાથી રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું. સતારા જિલ્લામાં **મહાબળેશ્વર** નામનું સહ્યાદ્રિનું શિખર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. **શોલાપુર** (૧,૨૦,૦૦૦) શોલાપુર જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એ શહેર દરીઆની સપાટીથી ૧,૮૦૦ ફુટ ઉંચું છે. અહીં દેશી લુગડાં સારાં બને છે અને વળી શહેરમાં કાંતવા અને વણવાની મિલો છે. શહેરના નૈર્ઋત્ય ખુણા પરનો મોટો કિલ્લો બ્રાહ્મણી વંશના સ્થાપનાર હસન ગંગુએ બંધાવ્યો હતો.

મધ્ય ભાગની દક્ષિણે **દક્ષિણ ભાગ** આવેલો છે. એમાં કેટલોક ભાગ સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમનો અને બાકીનો સહ્યાદ્રિની પૂર્વનો છે. એમાંના ચાર જિલ્લા બેલગામ, બીજાપુર, ધારવાડ અને કાનડામાં કાનડી (કૅનેરીઝ) ભાષા બોલાય છે. બેલગામ અને બીજાપુરમાં કેટલાક મરાઠી પણ બોલે છે. બાકીના બે જિલ્લા કોલાબા અને રત્નાગિરિમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે. એમાં જંગલો આવેલાં છે. **બીજાપુર, બેલગામ, ધારવાડ, કારવાર, રત્નાગિરિ** અને **અલીબાગ** મોટાં શહેર છે. એમાં **બિજાપુર** (૩૨,૦૦૦) બિજાપુર જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર ૧,૯૫૦ ફુટની ઉંચાઇએ આવેલું છે. એમાં સુલતાન મહમદનો રોજો ઘણો સુંદર છે. રોજાના

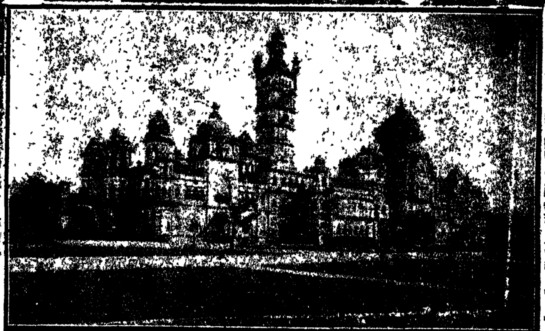

બીજાપુર ગોળગુંમઝ.

ઘુમટનો વ્યાસ ૧૨૪ ફુટ, અંદરના ભાગથી ઉંચાઇ ૧૭૫ ફુટ અને બહારના ભાગની ઉંચાઈ ૧૯૮ ફુટ છે. પૃથ્વી ઉપર મોટામાં મોટો ઘુમટ આ છે અને તે ગોળગુંમઝ નામે ઓળખાય છે. વળી અહીં મલિકે મદાન નામની ૨૮ ઇંચ વ્યાસની તોપ છે. એ ઐતિહાસિક શહેર છે. **ધારવાડ**

(૩૫,૦૦૦) ધારવાડ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એ શહેરનો કિલ્લો ઈ. સ. ૧૪૦૩માં ધારરાવ નામના અમલદારે બંધાવેલો કહેવાય છે. **કારવાર** (૧૫,૦૦૦) કાનડા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. એ બંદરમાં ચોમાસામાં વહાણો રહી શકે છે, **રત્નાગિરિ** (૧૯,૦૦૦) રત્નાગિરિ જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ દરીઆ પર આવેલું છે. અહીંથી ઘણા મરાઠાઓ મુંબઈ મિલોમાં કામ કરવા આવે છે. **અલીબાગ** (૫,૦૦૦) કોલાબા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. કોલાબા જિલ્લામાં સહ્યાદ્રિનું **મેથેરાન** નામનું શિખર આવેલું છે. ત્યાં ગરમીના દિવસમાં લોકો જઈ રહે છે.

દેશી રાજ્યો:—મુંબઈ ઇલાકામાં છુટાં છવાયાં નાનાં મોટાં ઘણાં દેશી રાજ્યો છે. મોટામાં મોટું **વડોદરાનું રાજ્ય** ગુજરાતમાં છે. એ રાજ્ય ઘણું ફળદ્રુપ છે. એ રાજ્યમાં વડોદરા રાજધાનીનું શહેર છે. એ શહેરમાં સંગ્રહસ્થાન, રાજાના મહેલો, બાગ વગેરે ઘણાં જોવા લાયક

લક્ષ્મીવિલાસ મહેલ

સ્થળ છે. એ રાજ્ય વાયસરૉયની દેખરેખ નીચે છે. અહીંના રાજા ગાયકવાડને નામે ઓળખાય છે અને મરાઠા જાતના છે.

એમાં એ ઉપરાંત પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની એજન્સિ છે અને વડોદરાના રાજ્યની માફક તે વાયસરૉયની સીધી દેખરેખ નીચે છે. કાઠિઆવાડ એજન્સિ એનો ભાગ છે, પાલનપુર એજન્સિ અને કચ્છ પણ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની એજન્સિના ભાગ છે. એના ઉપરી એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલનું સદર સ્ટેશન રાજકોટ છે.

સિંધની દક્ષિણમાં કચ્છનું રજપુત રાજ્ય આવેલું છે. (કચ્છ શબ્દનો અર્થ દરીઆ કિનારાની ભૂમિ થાય છે.) આ રાજ્ય દરીઆ કિનારા પર આવેલું છે. એનું મુખ્ય શહેર **ભૂજ** (૧૯,૦૦૦) રાજધાનીનું નગર છે. એમાં ભુજંગ નામના સાપનું દહેરૂં હતું તેથી એનુ નામ ભુજ પડેલું છે. અહીંનુ કસબી અને હીરનું ભરતકામ બહુ વખણાય છે.

કચ્છની દક્ષિણમાં કાઠિઆવાડ આવેલું છે. એ ઘણાં રાજ્યોનો સમૂહ છે, અને તેથી એ એજન્સિ કહેવાય છે. એના બે ભાગ પાડેલા છે.–પશ્ચિમ કાઠિઆવાડ અને પૂર્વ કાઠિઆવાડ. એ દરેક પ્રાંતના ઉપરી પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે. અને તે એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલની દેખરેખ નીચે કામ કરે છે. એમાં **નવાનગર** (જામનગર), **મોરબી, ગોંડલ, ધ્રાંગધ્રા, ભાવનગર, જુનાગઢ,** અને **પોરબંદર** મોટાં રાજ્યો છે. નવાનગરની પાસેની ખાડીમાંથી મોતી નીકળે છે. ભાવનગર મોટું રાજ્ય છે અને ભાવનગર શહેર બંદર છે. જુનાગઢ પણ મોટું રાજ્ય છે. જુનાગઢ શહેર પાસે **ગીરનાર**નો ડુંગર છે. એ ડુંગર હિંદુ અને જૈનનું જાત્રાનું ધામ ગણાય છે. **પોરબંદર** કાઠિઆવાડની દક્ષિણમાં બંદર છે. ભાવનગર પાસે **પાલીતાણા** નાનું રાજ્ય છે પણ એમાં આવેલા શેત્રુંજાના ડુંગરને લીધે એ પ્રખ્યાત છે. શેત્રુંજાના ડુંગર પર જૈનોનાં સુંદર દહેરાં છે અને અહીં ઘણા જાત્રાળુ અને બીજા લોકો ખાસ કરીને દહેરાં જોવાં આવે છે

આ ઉપરાંત કાઠિઆવાડમાં વડોદરા રાજ્યના તાબાનો કેટલોક મુલક છે. તે ભાગો **અમરેલી પ્રાંત** અને **ઓખા મંડળ** નામે ઓળખાય છે. અમરેલી પ્રાંતમાં **ગીર**ની ઝાડી આવેલી છે અને તેમાં સિંહ નજરે પડે છે. ઓખા મંડળમાં **દ્વારકા** બંદર છે અને તે જાત્રાનુ મોટું ધામ છે.

ગુજરાતમાં પાલણપુર એજન્સિ છે તે પણ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના રાજ્યની એજન્સિનો ભાગ છે. એ છેક ઉત્તરમાં આવેલી છે. એમાં **પાલનપુર** અને **રાધનપુર** એ બે મોટાં રાજ્યો આવેલાં છે. એ બન્ને રાજ્યોના રાજા મુસલમાન છે અને તેથી તેઓ નવાબ કહેવાય છે. પાલનપુર રાધનપુર કરતાં વધારે ફળદ્રુપ છે.

આ ઉપરનાં રાજ્યો સિવાયના બીજાં રાજ્યો મુબઈ સરકારની દેખરેખ નીચે છે. ઉત્તરમાં સિંધમાં **ખૈરપુર** સંસ્થાન છે. એ મુંબઈ સરકારની દેખરેખ નીચે છે. એનું મુખ્ય શહેર ખૈરપુર (૧૬,૦૦૦) છે. એ રાજ્યના એજન્ટ સક્કરના કલેકટર છે. એના રાજ્યકર્તા બલુચ મુસલમાન છે. એ ભાગમાં રેતીના ડુંગર છે.

મહીકાંઠા એજન્સિ ગુજરાતના પૂર્વ ભાગ પર આવેલી છે. દરેક એજન્સિના ઉપરીને પોલીટિકલ એજન્ટ કહે છે. મહીકાંઠા એજન્સિનું સદર સ્ટેશન **સાદરા** છે. એ એજન્સિમાં મોટું રાજ્ય ઇડરનું છે. એ એજન્સિમાં ઘણો ભાગ ડુંગરાળ અને જંગલવાળો છે.

રેવાકાંઠા એજન્સિમાંના કેટલાંક રાજ્યો રેવા (નર્મદા) નદી પર આવેલાં છે. તેથી એ રેવાકાંઠા એજન્સિના નામે ઓળખાય છે. એના એજન્ટ પચમહાલના કલેકટર છે. એ પણ ગુજરાતની પૂર્વે આવેલી છે. એમાં પણ ઘણો ભાગ ડુંગરાળ અને જંગલવાળો છે. એમાં મોટામાં મોટું રાજ્ય **રાજપીપળા**નું છે અને રાજધાનીનું શહેર **નાંદોદ** છે. અંકલેશ્વરથી રેલવેને રસ્તે નાંદોદ જવાય છે. એ રાજ્યમાં નર્મદા નદીની ખીણનો પ્રદેશ ઘણો ફળદ્રુપ છે. એમાંના જંગલો કાપી નાંખવામાં આવે છે અને તે જમીન ખેતી માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત બીજાં રાજ્યો **લુણાવાડા, છોટાઉદેપુર** અને **દેવગઢબારીઆ** છે.

ખભાતનું નાનું રાજ્ય ખંભાતના અખાત પર આવેલું છે. એનો પૂર્વ ભાગ ફળદ્રુપ છે. તેમાં જુવાર. બાજરી, તુવેર, ઘઉં કપાસ વગેરે થાય છે. ખંભાતમાં અકીકના પત્થરના બટન, એરીંગ, ઘડીઆળના અછોડા વગેરે થાય છે. તેમજ વળી અહીં શેતરંજી અને લુગડાં પણ સારાં બને છે. એના એજન્ટ ખેડાના કલેકટર છે.

સુરત એજન્સિમાં **સચીન**, **વાંસદા**, **ધરમપોર** અને **ડાંગ** એમ ચાર રાજ્યો આવેલાં છે. એના એજન્ટ સુરતના કલેકટર છે. **સચીન** ફળદ્રુપ રાજ્ય છે. એના તાબાનું **ડુમસ** ગામ સુરતથી દસ માઇલનો અંતરે દરીઆ પર આવેલું છે, અને ત્યાં શ્રીમંત લોકો ઉનાળામાં જઈ રહે છે. વાંસદા, ધરમપુર અને ડાંગ જંગલવાળા પ્રદેશો છે, અને એમાં વસ્તી ચોધરા, નાયકડા એવા અનાર્યની છે. તે છતાં રાજ્યો તેમને કેળવણી આપવા પ્રયાસ કરે છે.

મધ્ય ભાગમાં નાના નાનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. તેમાં **ભોર**, **ઔંધ** અને **અકલકોટ** એ મુખ્ય છે.

દક્ષિણ ભાગમાં જે રાજ્યો આવેલાં છે તે મોટાં છે. તેમાં **કોલ્હાપુરનું** રાજ્ય મોટું છે. શિવાજીના વશની વડી શાખાનું રાજ્ય **સતારામાં** હતું. નાની શાખાનું રાજ્ય કોલ્હાપુરમાં હતું તે હજુ ચાલે છે. એની રાજધાની કોલ્હાપુર છે. એનો પૂર્વનો ભાગ ફળદ્રુપ છે, અને પશ્ચિમનો ભાગ જે સહયાદ્રિ પર આવેલો છે તે જંગલોથી ભરપુર છે.

એ ઉપરાંત બીજાં રાજ્યો **સાવંતવાડી** અને **જંજીરા** છે. સાવંતવાડી રત્નાગિરિ જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું છે. એની મુખ્ય પેદાશ નાળિએર. સોપારી, કેરી, કેળાં, લીંબુ અને કાજુ છે. દરિઆ કિનારા પરની પેદાશ નાળિએર, સોપારી, અને કાજુ છે.

જંજીરા સંસ્થાન કોલાબા જિલ્લાની પશ્ચિમે દરીઆ પર આવેલું છે. જંજીરા ટાપુમાં સીધીની વસ્તી છે. કાઠિઆવાડમાં આવેલું જાફરાબાદનું રાજ્ય જંજીરાના નવાબને તાબે છે.

આ ઉપરાંત **દીવ**, **દમણ** અને **ગોવા** આ ત્રણ **ફીરંગી** સંસ્થાન છે. દમણ સુરત જીલ્લાની દક્ષિણે દરીઆકિનારા પર છે. ત્યાંની હવા સારી ગણાય છે.

રત્નાગિરિ અને કાનડા જિલ્લા વચ્ચે ગોવા નામનું ફીરંગીનું સંસ્થાન છે. આ ફીરંગીનાં સસ્થાનોની રાજધાની છે અને ફીરંગી ગવર્નર જનરલ અહીં રહે છે. દીવ કાઠિઆવાડની દક્ષિણે આવેલું છે.

मुख्य पेदाश:—સાધારણ રીતે નદીઓના મુખ આગળનો પ્રદેશ ઘણોજ ફળદ્રુપ હોય છે કારણ કે એ પ્રદેશ મુખ્યત્વે કરીને કાંપનો બનેલો હોય છે. નદીઓની ખીણનો વચલો પ્રદેશ સાધારણ રીતે ફળદ્રુપ હોય છે. નદીઓના મૂળ આગળનો પ્રદેશ ડુંગરાવાળો હોય છે, તેથી તે ફળદ્રુપ હોતો નથી. આ ઉપરાંત વરસાદ પર પણ ખેતીનો આધાર રહેલો છે. સિંધ પ્રાંત સિંધુ નદીના મુખનો પ્રદેશ છે છતાં ત્યાં વરસાદ નહીં જેવો છે અને નહેરો ન હોત તો તદનજ ઉજ્જડ મુલક થઈ જાત. પણ તે દેશમાં આવેલી સિંધુ નદીમાં હિમાલયનું બરફ ઓગળે છે ત્યારે રેલ આવે છે. આ રેલના પાણીનો ઉપયોગ કરવાને સરકારે નહેરો બાંધેલી છે. દરિઆ કિનારા પર વરસાદ પુષ્કળ થાય છે. એ કિનારા પર ડાંગર, નાળિએર, સોપારી વગેરે પાક થાય છે. ઉપરના નિયમ પ્રમાણે ગુજરાત ઘણો ફળદ્રુપ છે અને તેથીજ લોકો કહે છે કે અહીં કાચું સોનું પાકે છે.

સિંધમાં મુખ્ય પાક ઘઉ, બાજરી, જુવાર, ડાંગર અને કપાસ છે. સિંધનું રૂ ઉચા પ્રકારનું ગણાય છે અહીં મેવો પણ સારો થાય છે. ગુજરાતમાં ભરૂચ જિલ્લો **कपासनो**, ખેડા જિલ્લો **तमाकुनो** અને પંચમહાલ **मकाइ**નો મહાલ છે. કપાસ અને ઘઉં કાળી જમીનમાં સારાં થાય છે. જંગલો કાપી જે જમીન ખેતીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તે બધી જમીનમાં કપાસ થાય છે. સુરત જિલ્લામાં અને મધ્ય ભાગના જે જિલ્લામાં કાળી જમીન છે ત્યાં કપાસ અને ઘઉં થાય છે. કોંકણની જમીન પહાડી છે અને પત્થર ઉપર ઘણીજ થોડી માટી છે તેથી મૂળ ઉંડા જતાં નથી. ત્યાં પુષ્કળ વરસાદ હોવાને લીધે મુખ્ય પાક ડાંગરનો છે. એ ઉપરાંત નાળિએર, સોપારી, કેરી, કેળાં વગેરે પણ પાક છે. દરીઆ કિનારાની જમીન આ પાકને માફક આવે છે. બાગાયત જમીનમાં પાન, શેરડી, આદુ, અળધર, અનનાસ, ફણસ વગેરે થાય છે. સુરત જિલ્લાની અને વડોદરા રાજ્યની સુરત જિલ્લાને લગતી કેટલીક જમીન ઘણી ફળદ્રુપ છે. લોકો શેરડીમાંથી ગોળ બનાવે છે, પણ ખાંડ બનાવી શકતા નથી. આ ઉપરાંત કઠોળ–ચણા, વટાણા, મગ, તુવેર, અને વાલ બધે

ઠેકાણે થાય છે. જમીનના કસ પ્રમાણે કેટલાક ભાગના કઠોળમાં મીઠાસ વધારે હોય છે અને કેટલાકમાં ઓછી હોય છે. સુરત જિલ્લામાં કાળા મગ થાય છે ત્યારે બીજા જિલ્લામાં લીલા મગ થાય છે. હાંસોટ અને દહેજના વાલ વધારે વખણાય છે અને તે ઝીણા હોય છે ત્યારે દમણ તરફના વાલ લાલ અને મોટા હોય છે.

લોકો અને ધંધાઓઃ—મુબઈ ઇલાકાની કુલ વસ્તી આસરે પોણા ત્રણ કરોડ છે. તેમાં ખાલસા મુલકમાં ૧ કરોડ ૯૨ લાખ, નાનાં દેશી રાજ્યોમાં ૭૬ લાખ અને વડોદરા રાજ્યમા ૨૧ લાખ છે.

સિંધમાં વસનારા લોકો **સિંધી** કહેવાય છે. ગુજરાતમાં વસનારા ગુજરાતી કહેવાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં વસનારા **દક્ષિણી** કહેવાય છે અને કાનડી ભાષા બોલનારા જિલ્લામાં વસનારા કાનડી કહેવાય છે. આ બધા ભાગો ભાષાઓ ઉપરથી થએલા છે. **મુસલમાનો** ઉર્દુ ભાષા બોલે છે પણ ગામડામાં તો જે ભાગમાં તેઓ રહે છે તે ભાગમાં રહેનારા હિંદુ લોકોની ભાષા બોલે છે.

સિંધી.

આપણા ઇલાકાની મુખ્ય વસ્તી હિંદુ, મુસલમાન, તથા **પારસી** છે. વસ્તીનો પોણો ભાગ હિંદુ છે, મુસલમાનો હિંદુઓનો ચોથો ભાગ છે અને પારસીઓની વસ્તી ઘણીજ થોડી છે. આ ઉપરાંત ખ્રિસ્તી, યાહુદી વગેરે જોવામાં આવે છે. જંગલના ભાગોમાં ભીલ, કોળી, નાયકા વગેરે અનાર્ય જાતો રહે છે.

લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. પણ મુંબઈ ઇલાકામાં કપાસ એ મુખ્ય પાક છે તેથી કેટલાક લોકો કપાસ લોઢવાના કારખાનામાં તથા મિલોમાં કામ કરે છે. મુંબઈ અને અમદાવાદમાં મિલો વધારે છે અને તેમાં સુતર કાંતવાનું તથા વણવાનું કામ ચાલે છે. કપાસ લોઢવાના કારખાનાં માત્ર રૂની મોસમ વખત ચાલે છે. બીજો ધંધો હાથ વણાટનો છે. સુરત અને અમદાવાદમાં રેશમી કાપડ પણ વણાય છે. અમદાવાદ અને સુરતમાં કસબનું કામ ઘણું બને છે. અમદાવાદના કિનખાબ વણાય છે. એ ઉપરાંત સ્ત્રીઓને પહેરવાનાં લુગડાં શોલાપુર, નાશક, ખંભાત અમદાવાદ વગેરે સ્થળે બને છે. પીત્તળનાં અને તાંબાના વાસણ ઠામ ઠામ બને છે. નાશકના વાસણ ઘણાં વખણાય છે. આ દેશમાં ખનિજો બહુ નથી. મેંગેનીઝ નામની ધાતુના **પત્થર** પંચમહાલના ડુંગરામાંથી નીકળે છે અને તે ખોદી કાઢવાના કામમાં થોડાં માણસ રોકાઈ રહે છે. ખારાઘોડા, ધરાસણા અને છરવાડામાં મીઠું પકવામાં આવે છે.

દક્ષિણી.

વેપારના માર્ગો:—દરેક જિલ્લામાં તાલુકા ગામે આવવા તથા એક બીજા ગામ વચ્ચે કાચા રસ્તા હોય છે. વળી જે ધોરી રસ્તા હોય છે અથવા તો જે રસ્તે થઇને ઘણાં ગાડાં અથવા માણસની આવજા થતી

હોય ત્યાં પાકા રસ્તા બાંધેલા હોય છે.* ભરૂચ જિલ્લામાં ભરૂચથી જંબુસર સુધીની રેલવે નહોતી તે વખતે માણસોને તથા વેપારને સારૂ સરકારે ૩૦ માઇલની સડક બાંધી હતી અને હજુ તેની મરામત સરકાર કરે છે. તેમજ અંકલેશ્વરથી હાંસોટ સુધી રેલવે ગાડી નથી અને હાંસોટ મોટું ગામ છે તેથી ત્યાં સુધીની પાકી સડક છે અને તે પણ સરકારના તાબામાં છે. બીજા નાના રસ્તાઓ પર લોકલબોર્ડ ખરચ કરે છે. આજે મુંબઈ ઇલાકા અને હિંદુસ્તાનને આખી દુનીઆ જોડે સબંધ છે, તેથી વેપારને માટે એવી સડકો કે કાચા રસ્તા પુરતા નથી. કરોડો મણ માલ આપણા દેશમાં આવે છે અને કરોડો મણ માલ બહાર ગામ જાય છે. એ બધો માલ મુંબઈ

મુસલમાન.

જતાં વર્ષો લાગે માટે રેલવે બાંધેલી છે અને તેથી માલ એકદમ મુંબઈ જઈ શકે છે અથવા તો મુંબઈથી આવી શકે છે. તમે કોઈ વખતે ગુડસ ટ્રેન (સામાનની ગાડી) જોઇ હશે. તેમાં ૫૦ થી ૬૦ ડબ્બા જોડેલા હોય છે. એક ડબ્બામાં ૫૦૦ મણ વજનનો માલ ભરાય તો ૬૦ ડબ્બામાં લગભગ ૩૦,૦૦૦ મણ વજનનો માલ ભરી શકાય અને એક એન્જીન સપાટાબંધ તેટલું ખેચી જાય છે. જો રેલવે સડક ન હોત તો એટલો બધો માલ

*શિક્ષકે પોતાના જિલ્લામાં જે એવી પાકી સડકો બાંધેલી હોય તે બતાવવી તથા પોતાના તાલુકા, શહેરથી કોઇ રેલવેની સડકો હોય તો તે વિષે જ્ઞાન આપવું.

ક્યારે મુંબઈ પહોંચત? દરેક વેપારનાં સ્થળ આગગાડીની સડકથી જોડી લીધેલાં છે. મુંબઈઇલાકામાં બી. બી. એન્ડ. સી. આઈ રેલવે (બોમ્બે, બરોડા, એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇંડીઆ રેલવે મુંબઈ, વડોદરા, અને મધ્ય હિંદ રેલવે) અને જી. આઈ. પી. રેલવે મુખ્ય છે અને બીજી બધી તેની શાખા છે. પહેલી રેલવેથી અમદાવાદ, વીરમગામ જવાય છે ને સિંધમાં પણ જવાય છે, અને તે વડે દિલ્હી પેશાવર સુધી પણ જવાય છે. બીજી રેલવે મુંબઇથી નીકળી કલકત્તા, દિલ્હી, અને મદ્રાસ સુધી જાય છે. એ રેલવેઓ વેપારનાં બધાં સ્થળ જોડે છે અને નાની શાખાઓ દેશના અંદરના ભાગમાં ગયેલી છે તે અંદરના ભાગમાંથી માલ લાવી મોટી રેલવેને સોંપે છે. વડોદરાના રાજ્યે, રાજપીપળાના

પારસી.

રાજ્યે અને કાઠિઆવાડના રાજ્યોએ પોતાની રૈયતના વેપાર માટે રેલવે બાંધી છે. સુરતથી તાપી નદીની ખીણમાં અમલનેર સુધી રેલવે અને ત્યાંથી જી. આઈ. પી.ના ફાંટા વડે ભુસાવળ જવાય છે. પુનાથી સધર્ન મરાઠા રેલવે (દક્ષિણ મહારાષ્ટની રેલવે) મારફતે દક્ષિણ ભાગમાં અને પશ્ચિમ કિનારે મારમાગોવા (એટલે ગોવા જવાનું બંદર) સુધી જવાય છે. આ પ્રમાણે પાંચ ભાગના મુખ્ય શહેરો કરાંચી, અમદાવાદ, વાંદરા, પુના અને બેલગામ આગગાડીની સડકથી જોડાયલા છે. મુંબઈ વેપારનું મોટું બંદર છે. એટલે બધી રેલવેનો હેતુ મુંબઈ પહોંચવાનો છે એટલે કે બધી રેલવે મુંબઇથી શરૂ થાય છે

ગુજરાતમાં એક રેલવે બીલીમોરાથી ઉનાઈ તરફ, બીજી સુરતથી અમલનેર તરફ, ત્રીજી અંકલેશ્વરથી નાંદોદ, ચોથી ભરૂચથી જંબુસર, પાંચમી આણંદથી ખંભાત, છઠ્ઠી અમદાવાદથી ધંધુકા, સાતમી અમદાવાદથી પ્રાંતીજ વગેરે સ્થળો પર જાય છે.

કચ્છી ભાટીઆ.

राज्य व्यवस्थाः–દરેક ગામડામાં અને શહેરમાં તમે પોલીસની અને મહેસુલ (જમીનનો કર) બાબતની વ્યવસ્થા જોશો. સરકારની મહેસુલ દરેક ગામડામાં એકઠી કરવામાં આવે છે અને તે કામ તળાટીનું છે. તળાટી મહેસુલ વસુલ કરી તાલુકે મામલતદારની કચેરીમાં ભરે છે, અને મામલતદાર તે મહેસુલ જિલ્લા કચેરીમાં ભરે છે. જિલ્લાના ઉપરી કલેકટર સાહેબ છે અને તેમની અને તાલુકાના મામલતદારની વચ્ચે આસીસ્ટંટ કલેકટર અથવા ડેપ્યુટી કલેકટર હોય છે. આસીસ્ટંટ કલેકટર અથવા ડેપ્યુટી કલેકટરના તાબામાં બે ત્રણ તાલુકા હોય છે અને મામલતદાર તેમને રીપોર્ટ કરે છે અને તે કલેકટર સાહેબને રીપોર્ટ કરે છે. કલેકટર સાહેબને અને મામલતદાર અને ઍસીસ્ટંટ કલેકટર અથવા ડેપ્યુટી કલેકટરને મહેસુલ ઉપરાંત નાના ફોજદારી કેસો ચુકવવાનું તથા જમીનના વેચાણ વગેરેના દફતર પર દેખરેખ રાખવાનું કામ સોંપવામાં આવેલું છે.

ગામડામાં પોલીસ પટેલ હોય છે. તે ગામમાં કોઈ જાતનો ગુન્હો ન થાય એવો બંદોબસ્ત રાખે છે અને ગુન્હો થાય તો તેની તપાસ કરે

છે. તેના ઉપરી તરીકે તાલુકાના ફોજદાર છે અને ફોજદાર જિલ્લાના પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટના હુકમ પ્રમાણે કામ કરે છે. જેમ મહેસુલી ખાતાના ઉપરી કલેકટર છે તેમ પોલીસ ખાતાના ઉપરી પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ છે.

એ ઉપરાંત ડાકટરીખાતું, ન્યાયખાતું અને કેળવણી ખાતું છે. દરેક તાલુકામ એક કે કોઇ વખતે બે સરકારી ડાકટર રહે છે અને તેમના ઉપરી જિલ્લાના સિવિલ સરજન છે.

અમદાવાદી.

ન્યાયખાતાને માટે દરેક તાલુકામાં મુનસફની એક કચેરી હોય છે. જો તાલુકો નાનો હોય તો બે તાલુકા વચ્ચે એક કચેરી હોય છે અને તે મુનસફના ઉપરી જિલ્લાન જડજ હોય છે અને તેને ડિસ્ટ્રિકટ અને સેશન્સ જડજ કહે છે.

કેળવણી ખાતા તરફથી દરેક તાલુકા માટે એક અસીસ્ટંટ ડેપ્યુટી હોય છે. કેટલીક વખતે તાલુકા નાના હોય છે તો તેને બે તાલુકા સોંપવામાં આવે છે અને તેના ઉપરી તરીકે જિલ્લાના ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર હોય છે.

ગામડામાં જમીનની મહેસુલ ઉપરાંત રૂપીએ એક આનો કર લેવામાં આવે છે. તે ઉપજમાંથી ડીસ્ટ્રીકટ લોકલબોર્ડનો ખરચ ચાલે છે. ડીસ્ટ્રીકટ લોકલ બોર્ડ રસ્તા સમારવાનું, કુવા બંધાવવાનું અને નિશાળો ચલાવવાનું કામ કરે છે. તાલુકામાં જે બોર્ડ હોય છે તે તાલુકા બોર્ડ

કહેવાય છે અને જિલ્લા ખાતે જે બોર્ડ હોય છે તે ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડ કહેવાય છે.

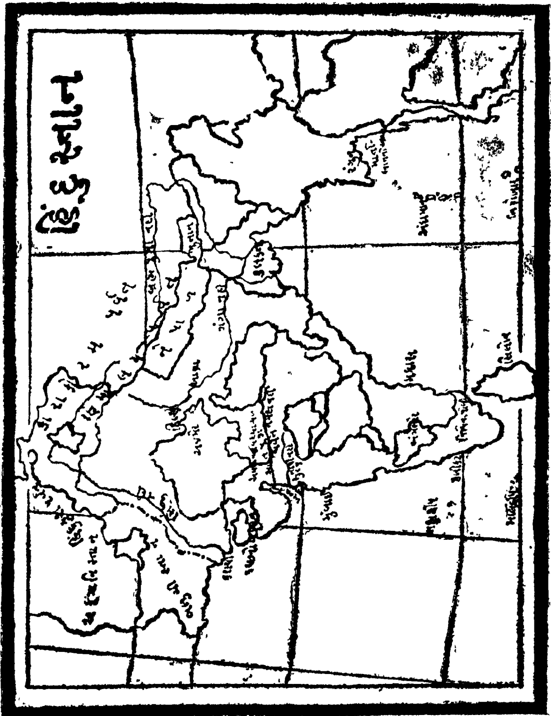
કાઠીઆવાડી,

હવે આ બધા જિલ્લાના ઉપરી અમલદારો છે પણ ભાગના ઉપરી અમલદાર જુદા છે. દરેક પાંચ કે છ જિલ્લાનો એક ભાગ બને છે અને તેના ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહે છે. ઉત્તર ભાગમાં છ જિલ્લા આવેલા છે. તેના ઉપરી કમિશનર અમદાવાદમાં રહે છે. મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબામાં સાત જિલ્લા છે. દક્ષિણ ભાગના કમિશનરના તાબામાં છ જિલ્લા છે. સિંધ ભાગના કમિશનરના તાબામાં સાત જિલ્લા છે.

હવે કમિશરના ઉપરી ગવર્નર સાહેબ છે. એ આખા ઇલાકાના ઉપરી છે. એમને મદદ કરવાને એક કારભારી મંડળ છે અને બીજું કાયદા બાંધનારૂં મંડળ છે. એ ગવર્નરો દર પાંચ વર્ષે બદલાય છે.

હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય.

આપણા ઇલાકાનું નામ મુંબઈ ઇલાકો છે અને તેમાં ખાલસા મુલક તથા દેશી રાજ્યો કે દેશી રાજ્યોના સમૂહ પર દેખરેખ રાખવાને માટે સૌથી મોટા સરકારી અમલદાર ગવર્નર છે. આપણા ઇલાકા જેવા આપણી આસપાસ બીજા ઇલાકા અને પ્રાંતો છે અને તેમાં પણ રાજ્ય

કરવાને સરકારે તેવીજ ગોઠવણ રાખેલી છે. આ ઇલાકા અને પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો મળીને આપણું હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય થાય છે, અને

તે બધાના ઉપરી તરીકે સરકારે **ગવર્નર જનરલ** નીમ્યા છે. એ હિંદુસ્તાનના શહેનશાહના પ્રતિનિધિ છે, તેથી **વાયસરૉય** પણ કહેવાય છે. તે નાના મોટા ઇલાકા કે પ્રાંતોના ગવર્નર જેવા બધા ઉપરીઓના ઉપરી છે. આપણા ઇલાકાના ગવર્નરના ઉપરી પણ તે છે.

સીમાઃ—ઉત્તરે હિમાલય પર્વત, કારાકોરમ પર્વત અને હિંદુકુશ પર્વત હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરે છે અને એ પર્વતોને લીધે કોઈ પણ પરદેશી પ્રજા ઉત્તરની સરહદ પર થઈને હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ કરવાને શક્તિમાન થઈ નથી. પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાન, ઇરાનના પહાડી પ્રદેશો અને અરબી સમુદ્ર આવેલા છે. દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર અને પૂર્વે ચીન, હિંદી ચીન અને બંગાળાનો ઉપસાગર છે. બ્રહ્મદેશ અને બલુચીસ્તાન હિંદુસ્તાનની કુદરતી સરહદ બહાર આવેલા છે પણ હાલ એ હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યના ભાગ ગણાય છે. બ્રહ્મદેશ કુદરતી રચના પ્રમાણે હિંદી ચીનનો ભાગ છે અને બલુચીસ્તાન ઈરાનના ઉચ્ચપ્રદેશનો ભાગ છે.

કુદરતી રચનાઃ—એશિઆખંડની જમીનના સમૂહમાંથી નીકળી આવેલો આ એક ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ છે. એની ત્રણ બાજુએ પાણી છે તેથી એ દ્વિપકલ્પ કહેવાય છે. એના કુદરતી રચના પ્રમાણે ત્રણ ભાગ થાય છે. ઉત્તરનો ભાગ પહાડી છે, અને તે હિમાલયનો પ્રદેશ છે. વચલો ભાગ સિંધુ ગંગા નદીનો પ્રદેશ છે અને આ સપાટ મેદાન છે. ત્રીજો ભાગ ઉચ્ચપ્રદેશ છે. નર્મદા અને તાપી નદીની દક્ષિણનો અધો ભાગ આ ઉચ્ચપ્રદેશમાં સમાએલો છે.

પર્વતોઃ—હિમાલય પર્વત (હિમ+આલય=હિમનું સ્થાન) ઉત્તરમાં કાશ્મિરમાં સિંધુ નદીથી પૂર્વમાં આસામની બ્રહ્મપુત્રા નદી સુધી ફેલાયેલો છે. આ પર્વત ૧,૫૦૦ માઇલ લાંબો છે, ૧૫૦ થી ૨૦૦ માઇલ પહોળો છે અને લગભગ પાંચ માઈલ ઉંચો છે. આખી દુનિયામાં એ સૌથી ઉંચો પર્વત છે. એની વચ્ચે વચ્ચે મોટી ખીણો છે. આ એક પર્વત નથી પણ ઘણાં સમાંતર પર્વતોની હાર છે. આ પર્વતને લીધે ઉત્તરમાંથી કોઇ પણ દુશ્મને હિંદુસ્તાન પર ચઢાઇ કરી નથી. એનેજ લીધે સિંધુ

ગંગા નદીના વિશાળ મેદાનને વરસાદ મળે છે અને પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે. વળી એનેજ લીધે ઉત્તરનો ઠંડો પવન તથા ગોબીના રણનો ગરમ પવન હિંદુસ્તાનમાં આવી શકતો નથી. આ પર્વતની ત્રણ માઇલથી વધારે ઉંચાઇએ આવેલા ભાગ પર હંમેશાં બરફ પડી રહે છે અને તેથી એનું નામ હિમાલય પડેલું છે. આખી પૃથ્વીની વનસ્પતિના નમુના તેમાં છે કારણ કે સપાટીથી ઉંચાઈ સુધીમાં દરેક જાતની હવા આવી જાય છે. ઘણી ઉંચાઇએ દેવદાર, ઓક વગેરે ઉત્તરમાં થતી વનસ્પતિ અને તળેટીમાં તાડ, વડ, વગેરે તાપના મુલકમાં થતી વનસ્પતિની અનેક જાત ઉગે છે. એના ઘણાક ભાગ પર ઘાડાં જંગલ છે. એમાં કાસ્મીર, નેપાલ, ભૂતાન સિકીમ વગેરે પ્રદેશો મધ્ય ઉંચાઇએ આવેલા છે. એની ઉત્તરમાં કૈલાસ શિખર હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થાન છે અને તેની પાસે **માન સરોવર** છે. અહીં ૧૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ ત્રણ નદીઓનાં મૂળ છે. સિંધુ નદી એની પશ્ચિમ તરફથી, ગંગા એની દક્ષિણ તરફથી અને બ્રહ્મપુત્રા એની પૂર્વ તરફથી નીકળે છે. એનું છેક પશ્ચિમનું શિખર નાંગ પર્વત ૨૬,૬૨૦ ફુટ ઉંચું છે. **ગૌરીશંકર** અથવા એવેરેસ્ટ શિખર જે નેપાળમાં આવેલું છે તે ૨૯,૧૪૦ ફુટ ઉંચું છે. **ગૉડવિન ઓસ્ટીન શિખર** કાસ્મીરની ઉત્તરમાં ૨૮,૨૫૮ ફુટ ઉંચું છે અને એ અને નાંગ પર્વતની વચ્ચે થઈ સિંધુ નદી વહે છે. એ ઉપરાંત બીજાં પણ ઘણાં ઉંચા શિખર છે.

શિવાલિક પર્વત ગંગા અને બિઆસ નદીની વચ્ચે આવેલા નાના ડુંગરોની હાર છે.

કારાકોરમ અને **હિંદુકુશ** એ હિમાલયનાજ ફાંટા છે અને તે કાસ્મીરની સરહદ પર આવેલા છે. કાબુલ નદી હિંદુકુશને સુફેદ કોહથી છુટો પાડે છે અને એ ખીણ **ખાઈબરઘાટ** કહેવાય છે. માત્ર એજ રસ્તે પરદેશી પ્રજાઓએ હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ કરી છે.

પશ્ચિમ તરફ **સુલેમાન** પર્વત અને **હાલા** પર્વત (**કિરથાર**) આવેલા છે. સુલેમાન પર્વત હિંદુસ્તાનને અફઘાનિસ્તાનથી જુદો પાડે છે. એમાં ઉંચું શિખર **તખ્તે સુલેમાન ૧૩,૦૦૦** ફુટ ઉંચું છે. સુલેમાન

અને હાલા પર્વત વચ્ચે બોલન નદી વહે છે અને એ ખીણુ તે **બોલન-ઘાટને** નામે ઓળખાય છે.

ગંગા નદીના પ્રદેશની દક્ષિણમાં **વિંધ્ય** અને **સાતપુડા** પર્વત આવેલા છે. અહીંથીંજ દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ શરૂ થાય છે. આ બન્ને પર્વતો પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા છે અને બન્નેનો ઢાળ **પશ્ચિમ** તરફનો હોવાને લીધે એમાંથી નીકળનારી નદીઓ **પશ્ચિમ** તરફ વહે છે. વિંધ્યના ઉત્તરના ભાગમાંથી નીકળનારી નદીઓ ઉત્તર તરફ વહે છે. વિંધ્ય પર્વત ૭૦૦ માઇલ લાંબો છે અને નર્મદાની ઉત્તરે આવેલો છે. **અમરકંટક** જ્યાં આગળથી નર્મદા નીકળે છે ત્યાં આગળ સાતપુડા અને વિંધ્ય મળે છે. સાતપુડા પર્વત ૬૦૦ માઇલ લાંબો છે. એ પર્વત નર્મદા અને તાપી વચ્ચે આવેલો છે. સાતપુડા પર હવા ખાવાનાં સ્થળ છે. તેમાંનું એક **પંચમરી** (૩,૫૩૦ ફુટ) મધ્ય પ્રાંતોમાં આવેલું છે અને ત્યાંના ગવર્નર ઉનાળામાં ત્યાં જઇ રહે છે.

અરવલ્લી ડુંગરની હાર રજપુતાનામાં આવેલી છે. એની સરાસરી ઉંચાઇ ૩,૬૦૦ ફુટ છે. એના **આબુ** નામના (૫,૬૫૦ ફુટ) ઉંચા શિખર પર ઘણાં જોવાલાયક જૈનનાં દહેરાં છે અને ગરમીની ઋતુમાં તે હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

પશ્ચિમઘાટ હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે અને **પૂર્વઘાટ** હિંદુસ્તાનને પૂર્વ કિનારે આવેલા છે. પશ્ચિમઘાટનું બીજું નામ **સહ્યાદ્રિ** છે. દક્ષિણના ઉચ્ચપ્રદેશની પશ્ચિમની સરહદ પશ્ચિમઘાટ અને પૂર્વની સરહદ પૂર્વઘાટ છે. મ્હેસુરની દક્ષિણમાં **નીલગિરિ** આગળ એ બંને ઘાટ મળે છે અને તે ઉપર **ઉતાકામંડ** (૭,૦૦૦ ફુટ) નામનું હવા ખાવાનું સ્થળ છે. મદ્રાસના ગવનર સાહેબ ગરમીની ઋતુમાં અહીં આવી રહે છે. નીલગિરિની દક્ષિણમાં પાલઘાટ નામનો નીચો સપાટ પ્રદેશ છે. પાછા તેની દક્ષિણથી ડુંગરો શરૂ થાય છે તે છેક કન્યાકુમારિકા ભૂશિર સુધી પહોંચેલા છે.

બ્રહ્મદેશની ઉત્તરમાં **પતકાઇ** પર્વત છે. તેના ફાંટા ઉત્તર દક્ષિણ આવેલા છે અને તે **યોમા** નામે ઓળખાય છે. આ પર્વતો નદીઓની

ખીણ છૂટી પાડે છે. બ્રહ્મદેશની પશ્ચિમ સરહદ પર **આરાકાન** યોમા છે અને ઇરાવદી અને સીતાંગ વચ્ચે **પેગુયોમા** આવેલા છે.

નદીઓઃ—એશિઆ ખંડના બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં હિંદુસ્તાનમાં વધારે નદીઓ આવેલી છે. તેમાંની ઘણી નદી હિમાલયમાંથી નીકળે છે. બીજી નદીઓ વિંધ્યમાંથી નીકળી ઉત્તર તરફ વહે છે અને ત્રીજી પશ્ચિમ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વઘાટમાં થઈ બંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે.

એમાં હિમાલયની નદીઓ મોટી છે કારણકે તેને વરસાદનું પાણી મળે છે એટલુંજ નહિ પણ ઉનાળામાં જ્યારે હિમાલયનું બરફ ઓગળે છે ત્યારે બરફનું પાણી પણ મળે છે. હિમાલયની નદીઓના મૂળો બરફના ડુંગરો છે. સિંધુ–ગંગા નદીના પ્રદેશમાં જમનાની પશ્ચિમમાં ઉચો પ્રદેશ છે તેથી તે જળક્ષેપક પ્રદેશની પૂર્વની નદીઓ પૂર્વમાં વહે છે. પંજાબમાં ઢાળ નૈર્ઋત્ય તરફનો છે તેથી બધી નદીઓ તે તરફ વહે છે.

ગંગા નદી (૧,૫૦૦ માઇલ) ૧૩,૦૦૦ ફુટની ઉચાઈએથી હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે આવેલા ગંગોત્રીના બરફના ડુંગરમાંથી નીકળતી જણાય છે. હિંદુઓ આને પવિત્ર નદી ગણે છે. એના મૂળ આગળ એ ભાગીરથી (ભગીરથ રાજાએ ઉત્પન્ન કરેલી તેથી) નામે ઓળખાય છે. **હરદ્વાર**ની તળેટી સુધીમાં તેનો માર્ગ ૧૮૦ માઇલ છે અને તેટલામાં તે ૧,૦૦૦ ફુટ નીચે ઉતરે છે એટલે એ બધો માર્ગ ધોધનો છે. ત્યાંથી મેદાનમાં ઉતરતી ઉતરતી બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે.

એનું પાણી નહેર વાટે ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં આવે છે. એક નહેર હરદ્વારથી કાનપુર (૪૪૫ માઇલ) સુધીની છે અને કાનપુર આગળ તેનું પાણી પાછું ગંગાને મળે છે.

મુખ આગળ ગંગા બ્રહ્મપુત્રાને મળે છે અને બંને નદી પુષ્કળ માટી ખેંચી લાવે છે. બંને નદી વચ્ચે ત્રિકોણાકૃતિવાળો પ્રદેશ બને છે અને તે પર સુંદરી નામનાં ઝાડો થાય છે તેથી તે **સુંદરવન** નામે ઓળખાય છે.

એને મળનારી નદીમાં મુખ્ય **જમના** (૮૬૦ માઇલ) છે અને તેને પણ હિંદુઓ પવિત્ર માને છે. એ ગંગા નદીને અલાહાબાદ આગળ મળે છે. અહીં બે પવિત્ર નદીઓનો સંગમ થાય છે તેથી એ પવિત્र

સ્થાન ગણાય છે અને કુંભનો મોટો મેળો અહીં ભરાય છે. એ પણ હિમાલયના જમ્નોત્રી નામના બરફના ડુંગરમાંથી નીકળે છે. એમાંથી પણ નહેરો બાંધી ખેતીને પાણી આપવામાં આવે છે.

દિલ્હી, મથુરા, આગ્રા, અને **અલાહબાદ** જમનાને કિનારે આવેલાં છે.

સિંધુ નદી (૧,૮૦૦ માઇલ) તિબેટના ઉચ્ચપ્રદેશમાં આવેલા કૈલાસ શિખર નજીકથી નીકળી કાશ્મીર, પંજાબ અને સિંધમાં થઇને અરબી સમુદ્રને મળે છે. એને પૂર્વમાંથી પંજાબની પાંચ નદીઓ **જેલમ, ચિનાબ, રાવી, સતલજ** અને **બીઆસ** મળે છે અને પૂર્વમાંથી **કાબુલ** નદી અટક આગળ મળે છે. એના મુખથી અટક સુધી એમાં વહાણો ફરે છે. સિંધુ નદીમાંથી નહેર વાટે પાણી ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

બ્રહ્મપુત્રા (૧,૭૦૦ માઇલ) હિમાલયના ઉત્તર ઢાળેથી કૈલાસ પાસેથી નીકળી તિબેટમાં વહી હિમાલય પર્વત ઓળગી હિંદુસ્તાનમાં આવી બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. તિબેટમાં એ સાંપુ નામે ઓળખાય છે અને બ્રિટિશ રાજ્યમાં બ્રહ્મપુત્રા નામે ઓળખાય છે.

નર્મદા અને **તાપી** નદી વિષે તમે આગળ શીખી ગયા છો. એ બંને નદી પશ્ચિમમાં વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એ બને નદીનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે.

બંગાળાના ઉપસાગરને મળનારી એટલે પશ્ચિમમાંથી પૂર્વે વહેનારી નદી ચાર છે–**મહા નદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા** અને **કાવેરી.**

મહા નદી મધ્યપ્રાંતોના ડુંગરમાંથી નીકળી કટક આગળ બગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. એમાંથી પણ નહેરવાટે ખેતીવાડીને પાણી પુરૂં પાડવામાં આવે છે એના પર **સંબલપુર** (૯૦૦ માઇલ), **કટક** અને **પુરી** આવેલાં છે.

ગોદાવરી (૯૦૦ માઇલ) પશ્ચિમઘાટમાંથી નાશક આગળથી નીકળી બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. એના મુખ આગળનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ મોટો છે. એમાંથી પણ નહેરવાટે ખેતીને પાણી પુરૂં પાડવામાં આવે છે.

કૃષ્ણા નદી (૮૦૦ માઇલ) પણ પશ્ચિમઘાટમાંથી મહાબળેશ્વર આગળથી નીકળી બંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. એના મુખ આગળ બેઝવાડાની પ્રસિદ્ધ નહેર છે.

કાવેરી (૪૭૦ માઇલ) નદી પણ પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળી મ્હૈસુરમાં થઈને બગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. એના પર બાર બંધ બાંધેલા છે અને શ્રીરંગપટ્ટણ અને સિવાસમુદ્રમ એ બે બેટા નદીમાં આવેલા છે, સિવાસમુદ્રમ આગળ ધોધ છે અને તેનું પાણી ૩૨૦ ફુટની ઉંચાઈએથી પડે છે. એ પાણીના વેગથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી સાંચાકામ ચલાવવામાં આવે છે. અહીંથી ૯૨ માઇલ પર કોલરની સોનાની ખાણો છે અને ત્યાં વીજળીનું બળ લઈ જઈ ખાણોમાંથી સોનું કાઢવાનું સાંચાકામ ચલાવવામાં આવે છે.

ब्रह्मदेशनी नदीओ

ઈરાવદી નદી બ્રહ્મદેશના ઉત્તર ભાગમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ સીધી વહી માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે. એના મુખ આગળ **બસીન** અને **રંગુન** બે બંદર છે.

સાલવીન નદી તિબેટના પૂર્વ ભાગમાંથી નીકળી માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે.

सरोवरोः—

હિંદુસ્તાનમાં મોટાં સરોવરો નથી. કાશ્મીરમાં **વુલર** સરોવર શ્રીનગર પાસે આવેલું છે. ત્યાંનો કુદરતી દેખાવ ઘણો સુંદર છે તેથી લોકો ત્યાં સહેલગાહ માટે જાય છે.

સાંભર સરોવર રજપુતસ્તાનમાં ખારા પાણીનું સરોવર છે અને એમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. એ ૧,૨૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ છે અને ૯૦ ચો. મા.માં આવેલું છે.

किनारोः—હિંદુસ્તાનના કિનારાની લંબાઈ દેશના મહત્વના પ્રમાણમાં થોડી (૪,૦૦૦ માઇલ) છે, કારણ કે તેનો કિનારો સીધો અને ઘણા ખાંચા (અખાત) વાળો નથી. તેથી કિનારા ઉપર બારે માસ વહાણ આવી

સહીસલામત રહી શકે એવાં બંદર પણ બહુ નથી. ઘણી જગાએ સમુદ્રની મોટી છોળોને લીધે વહાણો બંદરમાં આવી શકતાં નથી. મુંબઈની ઉત્તરે રેતીને લીધે નદીનાં મુખો લગભગ પુરાઈ ગએલાં છે અને મુંબઈની દક્ષિણે પહાડ નજદીક આવી જવાથી નદીઓ મોટી નથી. પૂર્વ તરફ કિનારાની જમીન નીચી અને સપાટ છે પણ પાણી છાછરૂં તેથી મોટાં વહાણો આવી શકતાં નથી. સૌથી મોટું અને સૌથી વધારે સહીસલામત બંદર મુંબઈ છે. બીજાં મોટાં બંદરો **કરાંચી, મદ્રાસ, કલકત્તા** અને **રંગુન** છે. હિંદુસ્તાનનો પૂર્વ કિનારો **કોરોમાંડલ** નામે અને પશ્ચિમ કિનારો **મલબાર** નામે ઓળખાય છે. હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે **લક્ષદ્વીપ** અને **માલદ્વીપ** નામના બે ટાપુઓના સમૂહ છે. હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં **સિલોન** (લંકા-સિંહલદ્વીપ) નામનો મોટો ટાપુ છે. એ ટાપુ એક વખતે હિંદુસ્તાનનો ભાગ હતો. **પાકની સામુદ્રધુની** અને **મનારનો અખાત** સિલોનને હિંદુસ્તાનથી જુદો પાડે છે. પાકની સામુદ્રધુનીનો દક્ષિણ ભાગ પરવાળાંની ટેકરીઓથી અને રેતીના ડુંગરથી પુરાઈ ગયેલો છે. આ ટેકરીઓ લગભગ સમુદ્રની સપાટી સુધી ઉંચી છે, અને રામેશ્વરના બેટથી સિલોન સુધી લગભગ જાય છે. આ ટેકરીઓને આપણા લોક રામનો સેતુ કહે છે. **રામેશ્વર** હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ છે.

બ્રહ્મદેશના પશ્ચિમ કિનારા પર **અંદામાન** અને **નિકોબાર** બે બેટોના સમૂહ છે.

इलाका અને **प्रांतोः**-હિંદુસ્તાનના ત્રણ ઇલાકા અને બાર પ્રાંતો છે. તે દરેકનાં નામ, તેનાં ક્ષેત્રફળ, અને તેની વસ્તી છેડે આપેલાં છે.

હિંદુસ્તાનની રાજધાનીનું શહેર હાલ **દિલ્હી** (૩,૦૪,૦૦૦) છે. પહેલાં કલકત્તા હતું. નામદાર શહેનશાહ પાંચમા જ્યૉર્જ જે વખતે હિંદુસ્તાનમાં ઈ. સ. ૧૯૧૧માં પધાર્યા હતા તે વખતે તેમણે રાજધાનીનું શહેર બદલ્યું હતું. તે વખતે પંજાબનો થોડો ભાગ લઈને નવો **દિલ્હી પ્રાંત** બનાવવામાં આવ્યો હતો. દિલ્હી એક મોટું શહેર છે અને ત્યાં અસલના વખતના જુનાં જોવાલાયક મકાનો છે. તેમાં કુતુબમિનાર મુખ્ય છે.

કલકત્તા એક ખુણામાં આવી જતું હતું પણ આ શહેર મધ્યમાં છે. ઘણા જુના વખતમાં તેમજ મુસલમાન રાજાઓના વખતમાં પણ હિન્દુસ્તાનની રાજધાનીનું શહેર દિલ્હી હતું.

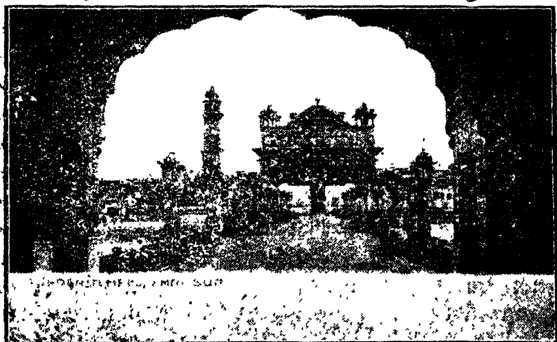
મુંબઈ ઈલાકો હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે આવેલો છે. તેમાં તમે રહો છો અને તેની ભૂગોળ તમે આગળ શીખી ગયા છો. એનું મુખ્ય શહેર મુંબઈ (૧૧,૭૩,૦૦૦) મોટું શહેર અને બંદર છે. મુંબઈની મ્યુનિસીપાલીટીની આવક લગભગ ત્રણ કરોડ રૂપીઆ છે. એ ઉપરથી શહેરની આબાદાની કેવી હશે તેનો ખ્યાલ આવશે. આ બંદરથી યુરોપખંડ વગેરે બધા ખંડો સાથે વેપાર ચાલે છે. આ ઉપરાંત તેમાં **પુના, અમદાવાદ, સુરત, કરાંચી** અને **બીજાપુર** વગેરે મોટાં શહેર છે. **પુના** (૧,૭૭,૦૦૦) પેશ્વાના વખતમાં રાજધાની હતી. હાલ ચોમાસામાં ગવર્નર સાહેબ ત્યાં રહે છે. **અમદાવાદ** (૨,૭૪,૦૦૦) ગુજરાતની રાજધાની વેપારનું મોટું મથક છે. એમાં હઠીસીંગનું દહેરૂં, શાહીબાગ, રાણીસીપરીની મસજીદ વગેરે જોવાં લાયક સ્થળો છે. **સુરત** (૧,૧૮,૦૦૦) તાપી નદી પર સુંદર શહેર છે. જુના વખતમાં બધી યુરોપીઅન પ્રજાનું તે વેપારનું મથક હતું. જ્યારથી અંગ્રેજ સરકારે સુરત બદલી મુંબઈ રાજધાની કરી ત્યારથી સુરતનો વેપાર તુટયો. **બીજાપુર** (૪૮,૮૨૦) દક્ષિણમાં મુસલમાની રાજાઓની રાજધાનીનું શહેર હતું. અહીં ઘણાં જુનાં મકાનો છે તેમાં ગોળ ગુમ્મઝ જોવા લાયક છે. એ રોજા ઉપરનો ઘુમટ મોટામાં મોટો છે. **કરાંચી** (૨,૧૬,૦૦૦) સિંધમાં મોટું બંદર છે. અહીંથી પુષ્કળ ઘઉં ઇંગ્લાંડ જાય છે.

હિંદુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં **બંગાળા ઈલાકો** છે. એ ઘણો ફળદ્રુપ છે અને તેથી ઘાડી વસ્તી વાળો મુલક છે. એની ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર અને શણ મુખ્ય છે. તે ઉપરાંત ત્યાં ઘઉં, જવ, મકાઈ અને તેલીબીઆં થાય છે. મુંબઈ ઈલાકામાં જેમ મુખ્ય પાક રૂનો છે તેમ અહીં શણનો પાક છે અને તેથી શણની મીલો વધારે છે. **દાર્જીલીંગ** અને **ચીતાગોંગ** તરફ ચા થાય છે. અહીં મુખ્ય ખનિજ કોલસા છે. **કલકત્તા** (૧૨,૬૩,૦૦૦) શહેર ઈલાકાની રાજધાની હુગલી નદી પર ડાબે કિનારે દરીઆથી ૮૬

માઇલને અંતરે આવેલું છે. હુગલીને જમણે કિનારે આવેલું **હોરા** પણ કલકત્તાનો ભાગ ગણાય છે. મુંબઈ કરતાં ઉતરતું બંદર આ છે. **દાર્જીલીંગ** બંગાળાના ગવર્નરનું ઉનાળામાં રહેવાનું મથક છે. એ ૭,૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. ત્યાં કુદરતનું સૌંદર્ય જોવા લાયક છે. **નડીઆ** ગંગા નદી પર ચૈતન્ય ગુરૂની જન્મભૂમિ છે. અહીં ઘણી સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ છે. **પ્લાસી** કલકત્તાની ઉત્તરે ભાગીરથી નદી પર ગામડું છે. અહીં લૉર્ડ કલાઈવે ઇ. સ. ૧૭૫૭માં બંગાળાના નવાબ સીરાજ ઉદ દૌલાને હરાવ્યો અને અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. **ઢાકા** (૧,૧૭,૦૦૦) મલમલને માટે પ્રખ્યાત હતું. **ચંદ્રનગર** (૨૫,૦૦૦) ફ્રેંચોનું સંસ્થાન છે.

મદ્રાસ ઇલાકો હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારા પર દક્ષિણમાં આવેલો છે. એનો થોડો ભાગ પશ્ચિમ કિનારે પણ આવેલો છે. આ ઇલાકો અંગ્રેજ સરકારના તાબાનો જુનામાં જુનો પ્રાંત છે. એમાં એકે સારૂં બંદર નથી. ખેતીની પેદાશ રાગી (કોદરા જેવું અનાજ), ચોખા, તેલીબીઆં, તમાકુ, શેરડી, રૂ, અને ગરમ મસાલા છે. નીલગિરિ પર ચા, બુંદ, ને સિંકોના (જેમાથી ક્વીનાઈન બને છે તે) થાય છે. **મદ્રાસ** (૫,૨૩,૦૦૦) ઇલાકાની રાજધાની કોરોમાંડલ કિનારા પર છે. મદ્રાસથી ચામડાં, બુંદ, રૂ, ચોખા, ગળી, તેલીબીઆં, ગરમમસાલો, ચા અને તમાકુ પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે. **કાલીકટ** (૮૨,૦૦૦) મલબાર કિનારા પર મોટું બંદર છે. અહીં વિલાયતી નળીઆં બને છે. આ બંદરે વાસ્કોડી ગામા પહેલો ઈ. સ. ૧૪૯૮માં ઉતર્યો હતો. **ઉત્તાકામંડ** નીલગિરિના પ્રદેશ પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ઉનાળામાં મદ્રાસના ગવર્નર ત્યાં રહે છે. એ સ્થળ દરીઆની સપાટીથી ૭,૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે. નીલગિરિ પર્વતની ખીણોમાં ચા થાય છે. **ત્રિચીનાપલ્લી** (૧,૨૦,૦૦૦) માં લશ્કરની છાવણી છે. આ ઘણું જુનું શહેર છે. **મછલીપટ્ટણ** બંદર કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ છે. મદ્રાસ સ્થપાયા અગાઉ આ જગા ઉપર અંગ્રેજોની કોઠી હતી. **પોંડીચેરી** મદ્રાસના કિનારા પર બંદર છે. એ ફ્રેંચોનું મુખ્ય સંસ્થાન છે અને અહીં ફ્રેંચ ગવર્નર રહે છે.

બીજા જે પ્રાંતો હિંદુસ્તાનમાં આવેલા છે તેમાં ઉત્તરમાં **પંજાબ** મોટો છે. આ પ્રાંત દિલ્હીની પશ્ચિમે આવેલો છે. એમાં પાંચ નદીઓ વહે છે—ઝેલમ, ચીનાબ, રાવી, સતલજ અને બીઆસ, તે પરથી એનું નામ પંજાબ (પંજ=પાંચ. આબ=પાણી) પડયું છે. આ નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશો દોઆબ નામે ઓળખાય છે અને તે ઘણાજ ફળદ્રુપ છે. એમાં **સૉલ્ટ રેન્જ** (મીઠાનો ડુંગર) નામનો ડુંગર ઝેલમ અને સિંધુ વચ્ચે વાયવ્યમાં આવેલો છે. દુનિઆમાં મોટામાં મોટો મીઠાનો ડુંગર આ છે. એમાંથી મીઠું (સિંધવ) નીકળે છે. **લાહોર** (૨,૨૯,૦૦૦) આ પ્રાંતનું રાજ્ય મથક રાવી નદી પાસે આવેલું છે. શીખ વંશની ગાદી સ્થાપનાર રણજીત સિંહનો મહેલ તથા તેની કબર એ બે ઘણાં જોવા લાયક મકાનો આ શહેરમાં છે. અકબરે થોડો વખત આ શહેરમાં પોતાની રાજધાની રાખી હતી. અમૃતસર (૧,૬૦,૦૦૦) રાવી અને બિઆસ વચ્ચેના દોઆબમાં

સુવર્ણ મંદિર.

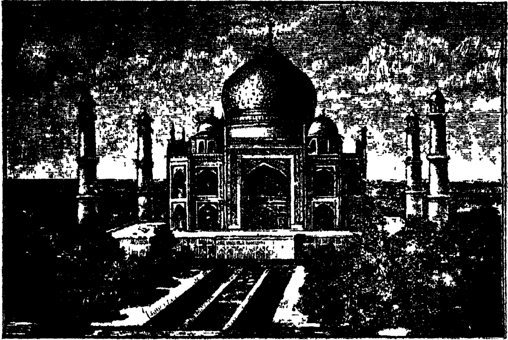
શીખ લોકોનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે. અહીં શીખ લોકોનું સુવર્ણ મંદીર છે. **સીમલા** હિમાલયના એક ફાંટા ઉપર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. આ

ટેકરી દરીઆની સપાટીથી ૭,૨૦૦ ફુટ ઉંચી છે. અહીં ઉનાળામાં વાઇસરૉય સાહેબ રહે છે.

પંજાબની પશ્ચિમે જે નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે તે **વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતને** નામે ઓળખાય છે. આ પ્રાંતમાં મોટું શહેર **પેશાવર** (૯૪,૦૦૦) છે. આ શહેર ખાઇબિરઘાટના હિંદુસ્તાન તરફના છેડાથી દસ માઇલ દૂર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનનું આને દ્વાર કહીએ તો ખોટું નથી. વળી એ વેપારનું પણ મથક છે.

પંજાબની પૂર્વે **આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો** છે. આ બંને પ્રાંતો નદીઓના કાંપના વિશાળ મેદાન છે. એમાં ગંગા અને જમના બે મોટી નદીઓ છે. છેક ઉત્તરમાં **નેનીતાલ અને મસુરી** હવા ખાવાનાં સ્થળ છે. **અલાહાબાદ** (૧,૫૬,૦૦૦) પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર ગંગા અને જમનાના સંગમ પર આવેલું છે. અકબર પાદશાહે કિલ્લો બાંધી એનું અસલ નામ પ્રયાગ બદલી અલાહાબાદ રાખ્યું. અહીં જ્યારે કુંભનો મેળો ભરાય છે ત્યારે દસ પંદર લાખ માણસ ભેગાં થાય છે. **બનારસ** (વારાણસી, કાશી) (૨,૦૦,૦૦૦) ગંગાના ડાબા કિનારા પર હિંદુઓનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે. સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યાસનું મુખ્ય સ્થળ હજુ કાશી છે. **આગ્રા** (૧,૮૬,૦૦) જમના નદીના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલું છે. એ અકબર અને શાહજહાનના વખતમાં હિંદુસ્તાનની રાજધાનીનું નગર હતું. આગ્રામાં જોવા લાયક જુનાં મકાનો ઘણાં છે અને તેમાં સૌથી ઉત્તમ શાહજહાનનો બાંધેલો તાજમહાલ છે. એ રોજાનું કામ તદન આરસનું છે અને આજે પણ જાણે હમણાનો બંધાવેલો હોય એમ લાગે છે. **મથુરા** આગ્રાની વાયવ્યમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની જન્મભૂમિને માટે પવિત્ર ગણાય છે. **લખનૌ** (૨,૪૪,૦૦૦) અયોધ્યાનું મુખ્ય શહેર ગોમતી પર આવેલું છે. **હરદ્વાર** (૨૬,૦૦૦) હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ ઉત્તરમાં આવેલું છે. એ શહેર અલકનંદા અને ભાગીરથીના સંગમ પર આવેલું છે.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સયુક્ત પ્રાંતોની પૂર્વે **બિહાર અને ઓરીસા** નામનો પ્રાંત આવેલો છે. એમાં **બિહાર, છોટાનાગપુર**

તાજમહાલ.

અને **ઓરીસા** એમ ત્રણ ભાગો છે. બિહાર ગંગાનો પ્રદેશ છે, છોટા-નાગપુર ડુંગરાનો ઉંચો પ્રદેશ છે અને ઓરીસા કિનારા પરનો નિચાણનો પ્રદેશ છે. બિહાર શબ્દ બુદ્ધ લોકોના વિહાર=મઠ ઉપરથી પડ્યો છે. અહીં બુદ્ધ સાધુઓના ઘણા મઠ હતા. છોટાનાગપુરના ડુંગરમાં કોલસાની પુષ્કળ ખાણો છે. **પટણા** (૧,૨૦,૦૦૦) શહેર શોણ, ગોગ્રા, અને ગંડકી નદીના સંગમ પર આવેલું છે, અને વેપારનું મોટું મથક છે. મગધ દેશની રાજધાની પાટલીપુત્ર તે આ શહેર છે. **ગયા** (૬૮,૦૦૦) જાત્રાનું ધામ પટણાની દક્ષિણે ૬૩ માઇલ પર છે, અને રેલવેને રસ્તે ત્યાં જવાય છે. ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનાં દેવાલયોનાં ઘણાં ખંડેરો જોવામાં આવે છે. અહીં એક પીપળાના ઝાડ નીચે શ્રી ગૌતમ બુદ્ધને જ્ઞાન થયું હતું. **પુરી** (૫૦,૦૦૦) ઓરીસામાં દરીઆ કિનારે હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ છે. અહીં શ્રી જગન્નાથજીનું મોટું દહેરૂં છે. **કટક** (૫૧,૦૦૦) ઓરીસાનું મુખ્ય શહેર મહા નદી પર તેમજ કલકત્તેથી મદ્રાસ જવાની રેલવે પર આવેલું છે. છોટાનાગપુરમાં મોટું શહેર **રાંચી** છે. બિહારના ગવર્નર સાહેબ ઉના-

ળામાં અહીં રહે છે. **સાંકચી** અથવા **જમશેદપુર** ગામ તાતાના લોખંડના કારખાનાં માટે પ્રસિદ્ધ છે.

બિહાર અને ઓરીસાની પૂર્વે **બંગાળા ઇલાકા** આવેલો છે, અને તેની ભૂગોળ તમે આગળ શીખી ગયા છો. બંગાળા ઇલાકાની પૂર્વે **આસામ** પ્રાંત આવેલો છે. આના વચલા ભાગમાં ડુંગરો આવેલા છે અને તે ઉપર પુષ્કળ વરસાદ પડે છે. અહીં પુષ્કળ ચા થાય છે અને લગભગ ૪,૦૦,૦૦૦ એકર જમીનમાં ચા રોપવામાં આવે છે. અહીં કોલસા અને ઘાસતેલ એ મુખ્ય ખનિજ છે. **ચેરાપુંજી** ખાસીઆ ડુંગરપર ૫,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ છે. દુનીઆમાં સૌથી વધારે વરસાદ અહીં પડે છે. સરાસરી વરસાદ અહીં ૪૫૮ ઇંચ છે અને એક વખતે ૮૦૫ ઇંચ વરસાદ પડયો હતો. **ગૌહત્તી** (૧૧,૦૦૦) આસામ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. કામરૂપ દેશની આ રાજધાની હતી. **શીલોંગ** ૫,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આસામના ગવર્નરનું હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

આસામની દક્ષિણે અને પૂર્વે **બ્રહ્મદેશ** આવેલો છે. હિંદુસ્તાનના રાજ્યમાં એ મોટામાં મોટો પ્રાંત છે. એમાં વરસાદને લીધે મુખ્ય પાક ડાંગર છે. આ દેશમાંથી વળી પુષ્કળ કેરોસીન તેલ જમીનમાંથી નીકળે છે. ડુંગરો પર ગાઢાં જંગલ છે અને તેમાં પુષ્કળ ઈમારતી લાકડું ઉત્પન્ન થાય છે. એનું મુખ્ય શહેર **રંગુન** (૩,૪૦,૦૦૦) રંગુન નદી પર દરીઆથી ૨૧ માઇલ પર આવેલું છે. આ બંદરેથી પુષ્કળ ચોખા અને સાગ ચઢે છે. શહેરમાં અડધી વસ્તી બ્રહ્મી લોકની છે અને બાકીના લોક જૈન, હિંદુ, શીખ અને પારસી છે. **માંડલે** (૧,૪૭,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૮૮૭ સુધી બ્રહ્મદેશના રાજાની રાજધાની હતું. રંગુનથી ઉત્તરે ૮૩૬ માઇલ પર આ શહેર આવેલું છે. **મોલમીન** (૫૮,૦૦૦) સાલવીન નદીના મુખ પર બંદર છે. અહીંથી પુષ્કળ લાકડું પરદેશ જાય છે. આ શહેર ઉપરથી લાકડું મોલમીન નામે ઓળખાય છે.

બ્રહ્મદેશના પશ્ચિમ કિનારા પર **અંદામાન** અને **નિકોબાર** નામના બે ટાપુઓના સમૂહ છે. અંદામાનમાં ઇ. સ. ૧૮૫૮થી દેશનિકાલની સજા પામેલા કેદી રાખવામાં આવે છે. મુખ્ય બંદર **પોર્ટબ્લેર** છે.

મદ્રાસ ઇલાકાની ભૂગોળ તમે શીખી ગયા. એની પશ્ચિમમાં મ્હૈસુરનું દેશી રાજ્ય આવેલું છે અને તેની પશ્ચિમમાં કુર્ગ નામનો નાનો પ્રાંત આવેલો છે. એના ડુંગરો પર પુષ્કળ બુંદ થાય છે. આ નાનું રાજ્ય લોકોની વૃત્તિને અનુસરીને અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું હતું. એનું મુખ્ય શહેર **મર્કારા** દરીઆની સપાટીથી ૩,૮૦૦ ફુટ ઉચું છે.

ઓરીસાની પશ્ચિમે **મધ્યપ્રાંતો** અને **વરાડ** આવેલાં છે. આ ભાગ અસલ ગોંડવાના નામે ઓળખાતો હતો કારણ કે ગોંડ નામની અનાર્ય પ્રજાનાં અહીં રાજ્ય હતાં. વરાડ પ્રાંત હૈદ્રાબાદના નિઝામનો મુલક હતો પણ તે અંગ્રેજ સરકારને સોંપવામાં આવ્યો હતો અને હાલ તેને મધ્યપ્રાંતોમાં જોડી દેવામાં આવ્યો છે. એનો સાતપુડાની દક્ષિણનો ભાગ કાળી જમીનનો ભાગ છે અને તેમાં પુષ્કળ કપાસ અને ઘઉં થાય છે. બીજો બધો ભાગ ડુંગરાવાળો અને જંગલવાળો છે. **નાગપુર** (૧,૫૦,૦૦૦) મધ્યપ્રાંતોની રાજધાની ગવર્નરનું મુખ્ય સ્થાન છે. એ વેપારનું મોટું મથક છે. **પંચમરી** હવા ખાવાનું સ્થળ ૩,૫૦૦ ફુટ ઉંચાઈએ આવેલું છે. અહીં ઉનાળામાં ગવર્નર રહે છે. **જબલપુર** (૧,૦૯,૦૦૦) સાતપુડાની ઉત્તરે દરીઆની સપાટીથી ૧,૩૦૦ ફુટ ઉંચું છે. તે કલકત્તા અને મુંબઈની લગભગ વચ્ચે આવેલું શહેર છે. અહીં મિલો છે તથા આરસના ડુંગરો આવેલા છે **બુરહાનપુર** (૨૨૦૦૦) તાપી નદીના કિનારા પર રેશમી અને કસબી કાપડ માટે પ્રખ્યાત છે. **અકોલા** અને **ઉમરાવતી** વરાડમાં રૂનાં વેપારનાં મોટાં સ્થળો છે.

આ બધા પ્રાંતો ઉપરાંત રજપુતસ્તાનમાં **અજમેર મ્હેરવાડા** નામનો નાનો પ્રાંત છે. એમાં મુખ્ય શહેર **અજમેર** (૧,૧૪,૦૦૦), રજપુતાના એજન્સિના એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલનું રહેવાનું સ્થળ છે. શહેરમાં રાજકુમારોને શીખવવા સારૂ એક મહા વિદ્યાલય છે. અજમેરમાં ખ્વાજા મુએઝીન-ઉદ-દીન ચીસ્તીની દરગાહ છે અને તેમના માનમાં ત્યાં છ દિવસનો મેળો ભરાય છે.

હિંદુસ્તાનનો છેક પશ્ચિમનો પ્રાંત **બલુચિસ્તાન** છે. આ પ્રાંત ઈરાની ઉચ્ચપ્રદેશના અગ્નિ ખુણામાં પહાડી અને રણનો ભાગ છે.

કવેટા (૪૯,૦૦૦) બ્રિટિશ બલુચિસ્તાનનું મુખ્ય શહેર ૫,૫૦૦ ફુટ ઉંચાઈએ આવેલું છે. સિંધના સક્કર શહેરથી કવેટા સુધી રેલવે છે. **બોલનઘાટ** જે હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો માર્ગ છે તેના છેડા પર એ શહેર આવેલું છે. **કિલાત** ખાનની રાજધાની ૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ કવેટાની દક્ષિણે ૮૪ માઇલ પર આવેલું છે. કિલાતના ખાનના તાબામાં મોટો પ્રદેશ છે.

देशी राज्यो

હિંદુસ્તાનમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો મોટાં છે, અને કેટલાંક નાનાં છે. મોટાં દેશી રાજ્યો સીધાં ગવર્નર જનરલની દેખરેખ નીચે છે અને નાનાં રાજ્યો જે પ્રાંતોમાં આવેલાં છે તે તે પ્રાંતોના ગવર્નરની દેખરેખ નીચે છે.

હૈદ્રાબાદનુંરાજ્ય, મ્હૈસુરનુંરાજ્ય, વડોદરાનું રાજ્ય, **કાશ્મીરનું** રાજ્ય અને **ગ્વાલિઅરનું** રાજ્ય એ મોટાં છે.

હૈદ્રાબાદનું રાજ્ય સૌથી મોટામાં મોટું છે. એના રાજ્યકર્તા નિઝામ નામે ઓળખાય છે અને મુસલમાન જાતના છે. મધ્યપ્રાંતો અને વરાડની દક્ષિણે આ રાજ્ય આવેલું છે. આ દક્ષિણના ઉચ્ચપ્રદેશનો ભાગ છે. મુલક ફળદ્રુપ છે અને રૂ અને ઘઉ મુખ્ય પાક છે. **હૈદ્રાબાદ** (૪,૦૪,૦૦૦) **શહેર** રાજધાની છે અને તે મુસી નદી પર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં આ ચોથું શહેર છે. શહેરમાં ઘણાં જોવા લાયક મકાન છે. અજંટા અને ઇલોરા હૈદ્રાબાદની વાયવ્યમાં જુની ગુફાઓ અને જુનાં મઠો માટે પ્રસિધ્ધ છે. એમાંનાં ચિત્રો ૨,૦૦૦ વર્ષ પર કાઢેલાં છે પણ હજુ તેનો રંગ ઝાંખો પડયો નથી. **સિકંદરાબાદ** (૩,૦૦૦) હૈદ્રાબાદથી ૬ માઇલ પર લશ્કરી થાણું છે.

હૈદ્રાબાદના રાજ્યની દક્ષિણમાં **મ્હૈસુરનું** બીજું મોટું રાજ્ય છે. આ પણ ઉચ્ચપ્રદેશ પર છે. એના પૂર્વ ભાગમાં કોલારની સોનાની ખાણો છે. **બાંગલોર** (૨,૩૮,૦૦૦) શહેર દરીઆની સપાટીથી ૩,૦૦૦ ફુટ ઉંચુ છે. અહીં લશ્કરી થાણું છે. વળી મ્હૈસુરના રાજા પણ અહીં રહે છે. ત્યાં વિદ્યાની શોધખોળ માટે એક સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે. **મ્હૈસુર** રાજધાનીનું નગર બાંગલોરથી ૮૬ માઇલ પર આવેલું છે. એની ઉત્તરે દસ માઇલ પર કાવેરી નદીમાં ટાપુ પર **શ્રીરંગપટ્ટણ** ટીપુ સુલતાનની રાજધાનીનું નગર હતું. અહીં ટીપુ અને હૈદર સુલતાનના રોઝા છે.

વડોદરાનું મોટું રાજ્ય ગુજરાતમાં આવેલું છે. એ રાજ્ય ફળદ્રુપ છે. એની રાજધાની **વડોદરા** (૯૫,૦૦૦)માં ઘણા જોવા લાયક મકાનો છે. તેમાં મુખ્ય સંગ્રહસ્થાન, બાગ અને લક્ષ્મી વિલાસ મહેલ છે. **દ્વારકા બંદર** કાઠિઆવાડમાં આવેલું છે અને જાત્રાનું ધામ છે. એ ઉપરાંત **નવસારી** સુરત પાસે અને **કડી** મોટાં ગામો છે.

કાશ્મીરનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનની છેક ઉત્તરે આવેલું છે. એનો નૈઋત્યનો ભાગ કાશ્મીરની ખીણ કહેવાય છે. અહીં મોગલ શહેનશાહો ઉનાળામાં આવીને રહેતા હતા. કાશ્મીરની ખીણની હવા ઠંડી અને ઘણીજ આનંદ દાયક છે. અહીં પુષ્કળ મેવો પણ થાય છે. **શ્રીનગર** (૧૪૨,૦૦૦) રાજધાની અને મહારાજાનું ઉનાળામાં રહેવાનું સ્થળ ઝેલમ નદી પર ૫,૨૦૦ ફુટની ઉચાઈએ આવેલું છે. આ ઘણીજ રમણીય જગા છે. શહેરમા હોડીમાં બેસીને ફરાય છે. **જમ્મુ** પંજાબના સિયાળકોટની ઇશાનમાં ૨૫ માઇલ પર આવેલું છે. કાશ્મિરના રાજા કાશ્મિર અને જમ્મુના મહારાજા કહેવાય છે.

ગ્વાલિઅરનું રાજ્ય મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટું રાજ્ય છે. એના રાજા **સિંધિઆ** કહેવાય છે અને તે મરાઠા જાતના છે. **ગ્વાલીઅર** અથવા લશ્કર (૭૭,૦૦૦) રાજધાનીનું નગર છે. ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો અંગ્રેજ સરકારે સિંધીઆ સરકારને આપી તેની પાસેથી ઝાંસી લીધું હતું. દક્ષિણમાં **ઉજ્જન** સિંધીઆ સરકારને તાબે છે. હિંદુ ખગોળ શાસ્ત્રી ઉજ્જનથી પહેલું રેખાંશવૃત્ત ગણે છે.

આ રાજ્યો ઉપરાંત મોટી એજન્સિઓ છે—રજપુતાના એજન્સિ, મધ્ય હિંદ એજન્સિ, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની એજન્સિ, પજાબના રાજ્યની એજન્સિ, અને મદ્રાસના રાજ્યની એજન્સિ. આ પાંચ મોટી એજન્સિ ગવર્નર જનરલની સીધી દેખરેખ નીચે છે.

રજપુતાના એજન્સિનો પ્રદેશ પંજાબની દક્ષિણે આવેલો છે. એ આખી એજન્સિમાં પાણીની તાણ છે. એમાં મોટાં રાજ્યો **જોધપુર** અથવા **મારવાડ, જયપુર, ઉદેપુર** અથવા **મેવાડ, વિકાનેર** અને **ભરતપુર** છે. **જોધપુર** (૭૩,૪૮૦) મારવાડની રાજ્યધાની છે. આ રાજ્યના લોકો મારવાડી નામે ઓળખાય છે. **ઉદેપુર** ઉદેપુરના રાજ્યનું રાજનગર છે. એમાં રાજાનો

મહેલ ઘણો સુંદર છે. એની ઇશાનમાં ઉદેપુરના રાજ્યની જુની રાજધાની **ચિતોડ** છે. એની ઉત્તરે ૧૨ માઇલ દુર પર **શ્રી એકલીંગજી** મહાદેવનું દહેરૂં અને તેનાથી થોડે છેટે **શ્રી નાથજીનું** વૈષ્ણવોનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે. **જયપુર** જયપુર રાજ્યની રાજધાની રજપુતસ્તાનમાં મોટામાં મોટું શહેર છે. એ શહેર ઘણુંજ સુંદર છે. શહેરમાં સંગ્રહસ્થાન અને વેધશાળા જોવા લાયક છે.

બીજી મોટી એજન્સી **મધ્ય હિંદ એજન્સિ** છે. એના પૂર્વ ભાગમાં બુંદેલખંડ માંહેલા દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. એમાં મુખ્ય રાજ્યો **ઇંદોર, ભોપાળ** અને **રેવા** છે. ઇંદોરના રાજા મરાઠા છે અને તે હોલ્કરને નામે ઓળખાય છે. એની રાજધાની **ઈંદોર** (૯૨,૦૦૦) અહલ્યાબાઇએ વસાવ્યું હતું. મધ્ય હિંદ એજન્સિના રાજકુમારોને માટે અહીં એક કોલેજ છે. એ મોટા વેપારનું મથક છે. **ભોપાળ** મુસલમાની રાજ્ય છે. એની રાજધાની ભોપાળ (૪૫,૦૦૦) છે. આ ફળદ્રુપ પ્રદેશ છે. **મહુ** ઇંદોરથી નૈર્ઋત્યમાં ૧૩ માઇલ પર અગ્રેજી લસ્કરની છાવણીનું સ્થળ છે. **રેવા** બુંદેલખંડમાં મોટું રાજ્ય છે. એમાં કૈમુરના ડુંગર આવેલા છે. એની દક્ષિણમાં અમર કંટકનો ઉચ્ચપ્રદેશ આવેલો છે ને ત્યાંથી નર્મદા અને તાપી નદી નીકળે છે. આ રાજ્યમાં પુષ્કળ ખાણો અને જંગલો છે. એની રાજધાની **રેવા** છે. **પન્નાનુ** નાનું રાજ્ય બુંદેલખંડમાં આવેલું છે અને તે હીરાને માટે પ્રખ્યાત હતું.

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની એજન્સિ વિષે તમે આગળ શીખી ગયા છો. એમાં કચ્છ, કાઠિઆવાડ એજન્સિ, અને પાલનપુર એજન્સિ આવેલા છે.

પંજાબમાં શીખ લોકોનાં ઘણાં દેશી રાજ્યો છે. પંજાબના રાજ્યની એજન્સિમાં **પતીઆળા, નભા, કપુરથલા, ફરીદકોટ** અને **ભાવલપુર** મુખ્ય છે. પતીઆળા શીખ રાજ્યોમાં મોટું અને ફળદ્રુપ રાજ્ય છે. ભાવલપુરનું રાજ્ય મોટું છે, પણ એના ઘણા ભાગમાં રેતીનું રણ આવેલું છે. તે છતાં એનો સિંધુ નદીની ખીણનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે અને તેમાં ઘઉં, ચોખા અને બાજરી થાય છે. એની રાજધાની ભાવલપુર (૧૮,૦૦૦) છે.

મદ્રાસના રાજ્યની એજન્સિમાં **ત્રાવણકોર** અને **કોચીન** એ બે મોટાં રાજ્યો અને **પુદુકોટા** નાનું રાજ્ય છે. **ત્રાવણકોરનું** રાજ્ય હિંદુસ્તાનની છેક દક્ષિણમાં આવેલું છે. એમાં દક્ષિણે કન્યાકુમારી ભૂશિર છે. અહીં ગરમ પ્રદેશની વનસ્પતિ થાય છે. અહીં પુષ્કળ બુંદ, મરી, અને ગરમ મસાલો થાય છે. **ત્રિવેન્દ્રમ** રાજધાની અને બંદર છે. બીજું સારૂં બંદર **આલેપી** છે કોચીનનું રાજ્ય નાનું છે. એમાં પણ એલચી અને બુંદ થાય છે. **અર્નાકોલમ** કોચીનની રાજધાની છે. કોચીન અને ત્રાવણકોરમાં ઘણા દેશી ખ્રીસ્તીઓ જોવામાં આવે છે. આ એજન્સિના એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલનું સદર સ્ટેશન **ત્રિવેન્દ્રમ** છે.

આ ઉપરાંત બીજાં નાનાં દેશી રાજ્યો છે. તે જે પ્રાંતમાં આવેલા છે તે તે પ્રાંતની સરકારની દેખરેખ નીચે છે. બંગાળા ઇલાકામાં **કુચબિહાર** અને **ટિપેરા** નામનાં બે નાનાં દેશી રાજ્યો છે. બંગાળાની ઉત્તરમાં નેપાળ અને ભૂતાન વચ્ચે **સિક્કિમનું** નાનું રાજ્ય આવેલું છે.

આસામમાં **મણીપુરનું** મોટું રાજ્ય આવેલું છે. આ પહાડી પ્રદેશ છે અને પહાડો પર જંગલ છે. અહિના પહાડોમાં બ્રહ્મદેશની માફક હાથી વસે છે. એનાં ટટ્ટુ ઘણાં વખણાય છે.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતોમાં **રામપુર, બનારસ** અને **તેહરી** નામનાં દેશી રાજ્યો છે. તહેરી (ગઢવાલ)નું રાજ્ય હિમાલયમાં આવેલું છે, અને ત્યાં ગંગા અને જમના નદીનાં મૂળ છે. **રામપુર** નામનું નાનું મુસલમાની રાજ્ય રોહીલખંડમાં આવેલું છે. એની રાજધાની **રામપુર** (૭૩,૨૦૦) ખેસ, દુપટા અને ચાદરને માટે વખણાય છે. એ શહેરમાં જુનાં પુસ્તકોની એક પુસ્તકશાળા છે. **બનારસનું** નાનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૯૧૧થી બનાવવામાં આવ્યું છે પણ બનારસ શહેર અંગ્રેજી છે.

મધ્યપ્રાંતો અને વરાડ પ્રાંતમાં પણ ઘણાં દેશી રાજ્યો છે. એ દેશી રાજ્યોના પ્રદેશમાં ઘણે ભાગે જંગલો આવેલાં છે, અને તેમાં અનાર્ય પ્રજા રહે છે. એ રાજ્યોમાંનું મોટું રાજ્ય **બસ્તાર** છે.

બલુચિસ્તાનમાં **કિલાત** અને **લાસબેલા** નામનાં બે રાજ્યો આવેલાં છે.

આ ઉપરાંત કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો છે–જેવાંકે **નેપાળ** અને **ભૂતાન.** આ સ્વતંત્ર રાજ્યો છે પણ અંગ્રેજ સરકાર સાથે સંબંધ રાખે છે.

નેપાળનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલું છે. એમાં હિમાલયનાં ઉંચા શિખરો **ધવલગિરિ** અને **એવરેસ્ટ** છે. પહાડોમાં કેટલીક ખીણો ફળદ્રુપ છે. ગુરખા નામના રજપુતોએ આ દેશ ઈ. સ. ૧૭૬૯માં જીતી લીધો ત્યારથી એમની વસ્તી અહિં થઈ છે. ઘણા ગુરખાઓ હિંદુસ્તાનમાં લશ્કરી નોકરી બજાવે છે, અને તેઓ શીખ જેવા બહાદુર છે. આ રાજ્યની રાજધાની **ખટમંડુ** દરીઆની સપાટીથી ૪,૫૦૦ ફુટ ઉંચુ ખીણમાં આવેલું શહેર છે. બ્રિટિશ રેસીડંટ દરબારમાં રહે છે પણ તે રાજ્યના અંદરના વહીવટમાં હાથ ઘાલતા નથી.

ભૂતાનનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સિકિમની પૂર્વે પહાડમાં આવેલું છે. આ સ્વતત્ર રાજ્ય પણ પરદેશી રાજ્ય જોડે અંગ્રેજ સરકારની સલાહ વગર વ્યવહાર રાખતું નથી. આ પ્રદેશ ખરો પહાડી છે અને ઉન, કસ્તુરી, મીણ અને ઘોડા આ રાજ્યની નિકાસ છે. એની રાજધાની **પુનાખા** દાર્જીલિંગની ઈશાનમાં ૨૦૦ માઈલ પર આવેલું છે.

ફ્રેંચ અને **પોર્તુગીઝ** સરકારનાં સસ્થાનોઃ–હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ સંસ્થાનોનું મુખ્ય શહેર **પોંડિચેરી** (૪૬,૮૪૯) કોરોમાંડલ કિનારા પર મદ્રાસ ઇલાકામાં આવેલું છે, અને ત્યાં ફ્રેન્ચ ગવર્નર જનરલ રહે છે. બીજાં સંસ્થાનો **ચંદ્રનગર** (૨૫,૪૨૩) હુગલી નદી પર, **કારીકલ** (૧૬,૩૬૫) કાવેરીના મુખ આગળ, **યાનાન** (૪,૭૦૫) ગોદાવરીના મુખ આગળ અને **માહી** (૧૧,૧૯૯) મલબાર કિનારા પર છે.

પોર્તુગીઝ (ફીરંગી) સંસ્થાનો ત્રણ છે–**દીવ, દમણ** અને **ગોવા.** એ સંસ્થાનો મુંબઈ ઇલાકામાં દરીઆ કિનારા પર છે. એમાં **ગોવા** મોટું છે અને ત્યાં ફીરંગી ગવર્નર જનરલ રહે છે.

સિલોન

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે આવેલો **સિલોન, સિંહલદ્વીપ** કે **લંકા**નો ટાપુ હિંદુસ્તાનનો ભાગ છે. એ બ્રિટિશ સંસ્થાન છે અને હિંદુસ્તાનના વાયસરૉયની સત્તા નીચે નથી. ઈ. સ. ૧૮૦૨થી એ જુદું જ સંસ્થાન

ગણાય છે. આ ટાપુમાં સીંગલી લોકની વસ્તી વધારે છે અને તેના નામ પરથી એ **સિંહલદ્વીપ** નામે ઓળખાય છે. આ ટાપુની મુખ્ય નિકાસ ચા, બુંદ, નાળિએર, કોપરાં, સિંકોના, રબર, તજ, અને એલચી છે. એનું મુખ્ય શહેર **કોલંબો** (૨,૪૮,૮૨૬) બંદર છે, અને અહીંથી આસ્ટ્રેલિઆ જનારી આગબોટો કોલસા, પાણી વગેરે લે છે.

મુખ્ય પેદાશ:—હિંદુસ્તાન દેશ એવડો મોટો છે કે એમાં દરેક જાતની જમીન, અને દરેક જાતની હવા જોવામાં આવે છે. દક્ષિણનો ભાગ ગરમ પ્રદેશ છે. દરીઆ કિનારાનો પ્રદેશ નીચો અને વરસાદવાળો છે. સિંધુ અને ગંગાનો પ્રદેશ ચગાનાં વિશાળ મેદાન છે. પહાડો પર ઉંચાઈને લીધે દરેક જાતની હવા જોવામાં આવે છે. કેટલાક ભાગમાં થોડો વરસાદ હોય છે પણ તે કાળી જમીનને માફક છે. એટલે કે હિંદુસ્તાનમાં ગરમ પ્રદેશથી શીત કટીબંધ સુધીની વનસ્પતિ થાય છે. બંગાળા, આસામ, બ્રહ્મદેશ અને દરીઆ કિનારા પરના નીચા પ્રદેશમાં વરસાદ પુષ્કળ હોય છે. ડાંગરને વધારે પાણી અને ગરમી જોઈએ છે અને તેથી આ પ્રદેશોમાં પુષ્કળ ડાંગર થાય છે. જ્યાં નહેરના પાણીની સવડ હોય છે ત્યાં પણ ડાંગર થાય છે. દક્ષિણની કાળી જમીન તેમજ ભરૂચ જિલ્લાની કાળી જમીનમાં વરસાદ ઓછો છે તેથી ત્યાં કપાસ થાય છે. બંગાળામાં શણ પુષ્કળ થાય છે. આસામ, નીલગિરિ અને કાંગરાની ખીણમાં પહાડોના ઢોળાવ છે અને ત્યાંની જમીન ચાને માફક આવે છે તેથી ત્યાં પુષ્કળ ચા થાય છે. નીલગિરિ અને કુર્ગમાં બુંદ અને સિંકોના પુષ્કળ થાય છે. મદ્રાસ ઇલાકાનો દક્ષિણ પ્રદેશ ગરમ પ્રદેશ છે અને તેથી ત્યાં ગરમ પ્રદેશની વનસ્પતિ થાય છે. ત્યાં એલચી, તજ, જાયફળ વગેરે થાય છે. ઘઉં શિઆળુ પાક છે તથા એ જમીનને થોડો વરસાદ જોઈએ છે તેથી ગુજરાતમાં, ઇંદોરમાં, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં, મધ્ય પ્રાંતોમાં અને પંજાબમાં પુષ્કળ ઘઉં થાય છે. એ સમશીતોષ્ણ કટિબંધનો પાક છે. જુવાર, બાજરી, બાવટો થોડું ઘણું બધે પાકે છે. જુવાર પણ શિઆળુ અને ચોમાસુ એવી બે જાતની છે બાજરી ચોમાસાનો પાક છે. બાવટો ચોમાસુ પાક છે. ગુજરાતમાં, મદ્રાસમાં, બિહારમાં અને હૈદ્રાબાદમાં બાવટો થાય છે અને તે ગરીબ લોકોનો મુખ્ય

ખોરાક છે. મકાઈ પંચમહાલમાં, બિહારમાં અને સંયુક્તપ્રાંતોમાં થાય છે. કઠોળ શિઆળુ પાક છે અને લગભગ બધે થાય છે. તલ, અળસી, મગફળી અને રાય એ તેલીબીઆં છે. તલ ખાસ કરીને બંગાળામાં, દીવેલી ખાસ કરીને બ્રહ્મદેશ અને આસામ અને મગફળી મુંબઈ ઇલાકામાં થાય છે. એ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં એ ચીજો થાય છે. અફીણ રજપુતાના, ઈંદોર, બિહાર અને સંયુક્તપ્રાંતોમાં થાય છે. દરીઆ કિનારે પર ખાસ કરીને ગરમ પ્રદેશમાં નાળિએર, સોપારી, મરી, તજ, એલચી, જાયફળ વગેરે થાય છે.

જંગલોમાં સાગ, દેવદાર, સીસમ, ઇંડીઆ રબર વગેરેનાં ઝાડ જોવામાં આવે છે.

खनिजः—હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય ખનિજો કોલસા, લોખંડ, સોનું, મીઠું, કેરોસીન, માણેક, અબરખ, અને મેંગેનીઝ છે. કોલસા બંગાળા, આસામ, મધ્યપ્રાંતો, બિહાર અને હૈદ્રાબાદના રાજ્યમાંથી નીકળે છે. લોખંડ ખાસ છોટાનાગપુર અને મધ્યપ્રાંતોમાંથી નીકળે છે. સોનું મ્હૈસુરની કોલરની ખાણોમાંથી નીકળે છે. મીઠું દરીઆ કિનારે દરીઆના પાણીમાંથી પકવવામાં આવે છે. વળી ખારાઘોડામાં કુવાના પાણીથી પકવવામાં આવે છે. પંજાબમાં મીઠાના ડુંગરમાંથી મીઠું ખોદી કાઢવામાં આવે છે. કેરોસીન અને માણેક બ્રહ્મદેશમાંથી નીકળે છે. અબરખ બિહારમાંથી નીકળે છે. મેંગેનીઝ પંચમહાલ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં જડે છે.

लोको અને **धंधाओः**—હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યની વસ્તી ૩૨ કરોડની છે. તેમાં ૬૮ ટકા હિંદુ, ૨૨ ટકા મુસલમાન, ૭ ટકા બુદ્ધ ધર્મના, ૧ ટકો શીખ, અને એક ટકો ખ્રીસ્તી છે. બાકીની બીજી પરચુરણ જાતો છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. હિંદુસ્તાનની વસ્તીના ૭૪ ટકા લોક ખેતી ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે, અને ૧૧ ટકા લોક હુન્નર ઉદ્યોગ પર ગુજરાન ચલાવે છે. ખાસ કરીને મીલોમાં હાલ ઘણો લોકોને કામ મળે છે. બીજા મોટા હુન્નરો હિંદુસ્તાનમાં નથી.

मार्गोः—હિંદુસ્તાનના બધા મોટાં શહેરો આગગાડીથી જોડાયલા છે. મુંબઈથી કલકત્તા, મદ્રાસ અને દિલ્હી આગગાડીને રસ્તે જઈ શકાય

છે. જ્યાં આગગાડી હોતી નથી ત્યાં પાકી સડકો હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં હાલ ૩૭,૦૦૦ માઇલ કરતાં વધારે રેલવે છે મુંબઇથી કલકત્તા જતાં રસ્તામાં કલ્યાણ, ઇગતપુરી, દેવલાલી, નાસિક, ભુસાવળ, અકોલા, વર્ધા નાગપુર, કામ્ટી, રાજનંદગામ, રાયપુર, રાયગઢ અને હીરા. આવે છે. મુંબઇથી મદ્રાસ જતાં રસ્તામાં કલ્યાણ, લોનાવલા, પુના, ધોંડ, શોલાપુર હોતગી, રાયચુર, ગુતી અને આર્કોનમ આવે છે. મુંબઇથી દિલ્હી જી. આઈ. પીને રસ્તે અને બી. બી. એન્ડ સી, આઈ ને રસ્તે જવાય છે. જી. આઈ. પીને રસ્તે દિલ્હી જતાં કલ્યાણ, ઇગતપુરી, નાસિક, મનમાડ, ભુસાવળ, ભોપાળ, ઝાંસી, ગ્વાલીઅર અને આગ્રા આવે છે અને બી. બી. એન્ડ સી. આઈને રસ્તે જતાં સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, ગોધરા, દોહદ, રતલામ, નાગદા, ભરતપુર, કોટા, અને મથુરા આવે છે.

राज्य व्यवस्था:–હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું એક અંગ છે. ઇંગ્લાંડના રાજા હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય અમલદાર ગવર્નર જનરલ છે અને તે દિલ્હી રાજધાનીના શહેરમાં રહે છે. એ રાજાના પ્રતિનિધિ છે તેથી એને વાઇસરોય પણ કહે છે. એ પોતાની કારભારી મંડળની મદદ વડે રાજ્ય કારભાર ચલાવે છે. પાછી એને મદદ કરવાને કાયદા બાંધવાના કામમાં બે સભા છે. તેને લેજીસ્લેટીવ. એસેમ્બ્લી અને કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ કહે છે. ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે દરેક મોટા પ્રાંત પર દેખરેખ રાખવાને ગવર્નર હોય છે અને નાના પ્રાંત પર દેખરેખ રાખવાને ચીફ કમીશનર હોય છે. મુંબઈ, બંગાળા, મદ્રાસ, પંજાબ, આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુકતપ્રાંતો, બિહાર અને ઓરિસા, આસામ, બ્રહ્મદેશ અને :મધ્યપ્રાંતોના ઉપરી ગવર્નર છે. દરેક ગવર્નરને રાજ્યવહીવટમાં મદદ કરવા માટે બે કાઉન્સીલો (સભા) હોય છે-એક કાયદા બાંધનારી સભા (લેજીસ્લેટિવ કાઉન્સીલ) અને બીજી કારોબારી સભા (એકઝીક્યુટિવ કાઉન્સીલ). આ ઉપરાંત કેટલાંક ખાતાં જેવાં કે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, કેળવણી, આરોગ્ય, આબકારી, જંગલ વગેરે ખાતાંના ઉપરી પ્રધાન નીમેલા હોય છે. બાકીના પ્રાંતોના ઉપરી ચીફ કમીશનર છે. દરેક ઇલાકાના ભાગ કરેલા છે અને તે દરેક ભાગમાં થોડા

જિલ્લા હોય છે. એ દરેક ભાગના ઉપરી કમીશનર છે. મુંબઈ ઇલાકામાં એવા મુખ્ય પાંચ ભાગ છે–સિંધ ભાગ, ઉત્તર ભાગ, મુંબઇ પરા ભાગ, મધ્ય ભાગ અને દક્ષિણ ભાગ. એ દરેક ભાગના ઉપરી કમીશનર છે અને દરેક ભાગમાં પાંચ છ જિલ્લા હોય છે, અને તે દરેક જિલ્લાના ઉપરી કલેકટર છે. એ કલેકટરો કમીશનર જોડે સંબધ રાખે છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ભાગો અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના **માર્ગો:**—હિંદુસ્તાનમાંથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દરેક ભાગમાં આગબોટને અથવા આગગાડીને રસ્તે જઇ શકાય છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાટનગર લંડનમાં મુંબઇથી જવાય છે. મુંબઇથી આગબોટમાં બેસવું પડે છે. અરબી સમુદ્રમાં થઇને જતાં પહેલું એડન બંદર આવે છે. ત્યાંથી રાતા સમુદ્રમાં થઇ સુએઝની નહેરમાં થઇ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં અવાય છે. પોર્ટ સૈદ સુએઝની નહેરને નાકે ભૂમધ્યમાં દાખલ થતા મોટું બંદર છે. ત્યાંથી ફ્રાંસની દક્ષિણમાં માર્સેલ્સ જવાય છે અને ત્યાંથી રેલવે માર્ગે લંડન જવાય છે. ફ્રાન્સમાંથી ઇંગ્લાંડ જતાં રસ્તામાં ડોવરની સામુદ્રધુની ઓળંગવી પડે છે. માર્સેલ્સથી દરીઆ માર્ગે જતાં વખત વધારે લાગે છે તેથી ટપાલ અને ઉતારૂઓ ફ્રાન્સ થઈને રેલવે માર્ગે જાય છે. કેટલાક આખી મુસાફરી દરીઆ માર્ગે કરે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંથી નીકળી આટલાંટિકમાં જતાં જિબ્રાલ્ટર આવે છે અને ત્યાંથી આગબોટ લંડન જાય છે.

કાનડા જવા માટે લંડનથી જવું પડે છે. લીવરપુલ બંદરેથી સીધા **કુવીબેક** આઠ દિવસમાં જવાય છે. કાનડામાંથી **આસ્ટ્રેલિઆ** જતાં **વાનકુવર** બંદર સુધી રેલવે માર્ગે જવાય છે અને ત્યાંથી આગબોટને રસ્તે આસ્ટ્રેલિઆના **સીડની** બંદરે જવાય છે. વળી વાનકુવરથી **હોંગકોંગ** અને **સિંગાપોર** જવાય છે. લંડનથી આગબોટ સીધી આસ્ટ્રેલિઆ આફ્રિકાને રસ્તે જાય છે, અને એડનને રસ્તે પણ જાય છે. પોર્ટસ્માઉથ અને લિવરપુલ બંદરોથી કેપટાઉન આગબોટને રસ્તે જવાય છે. કેપટાઉનથી આગબોટ કલકત્તા પણ જાય છે. મુંબઇથી આફ્રિકા જવાનો સહેલો માર્ગ આગબોટથી મોમ્બાસા છે. આસ્ટ્રેલિઆ જનારી લંડનથી બારોબારની આગબોટ એડનથી કોલંબો આવે છે અને પછી કોલંબોથી પર્થ જાય છે.

હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યના બ્રિટિશ પ્રાંતો

	ક્ષેત્રફળ. ચો. મા.	વસ્તી.
દિલ્હી	૫૯૩	૪,૮૮,૧૮૮
મુંબઈ ઇલાકો	૧,૨૩,૬૨૧	૧,૯૩,૪૮,૨૧૯
બંગાળા ઇલાકો	૭૬,૮૪૩	૪,૬૬,૯૫,૫૩૬
મદ્રાસ ઇલાકો	૧,૪૨,૨૬૦	૪,૨૩,૧૮,૯૮૫
પંજાબ	૯૯,૮૪૬	૨,૦૬,૮૫,૦૨૪
વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત	૧૩,૪૧૯	૨૨,૫૧,૩૪૦
આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો	૧.૦૬,૨૯૫	૪,૫૩,૭૫,૭૮૭
બિહાર અને ઓરીસા	૮૩,૧૬૧	૩,૪૦,૦૨,૧૮૯
આસામ	૫૩,૦૧૫	૭૬,૦૬,૨૩૦
બ્રહ્મદેશ	૨.૩૩,૭૦૭	૧,૩૨,૧૨,૧૯૨
અંદામાન અને નિકોબાર	૩,૧૪૩	૨૭,૦૮૬
કુર્ગ	૧,૫૮૨	૧,૬૩,૮૩૮
મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ	૯૯,૮૭૬	૧,૩૯,૧૨,૭૬૦
અજમેર મ્હેરવાડા	૨,૭૧૧	૫,૦૧,૩૯૫
બલુચિસ્તાન	૫૪,૨૨૮	૪,૨૦,૬૪૮
	૧૦.૯૪,૩૦૦	૨૪,૭૦,૦૩,૨૯૩
હૈદ્રાબાદનું રાજ્ય	૮૨,૬૯૮	૧,૨૪,૮૧,૭૭૦
મ્હૈસુરનું રાજ્ય	૨૯,૪૭૫	૫૯,૭૮,૮૯૨
વડોદરાનું રાજ્ય	૮,૧૨૭	૨૧,૨૬,૫૨૨
કાશ્મીરનું રાજ્ય	૮૪,૨૫૮	૩૩,૨૦,૫૧૮
ગ્વાલીઅરનું રાજ્ય	૨૬,૩૫૭	૩૧.૮૬,૦૭૫
મુંબઈ ઇલાકાના દેશી રાજ્યો	૬૩,૪૫૩	૭૪,૦૯,૪૨૯
મદ્રાસ ઇલાકાનાં દેશી રાજ્યો	૧૦,૬૯૬	૫૪,૬૦,૩૧૨
પંજાબના દેશી રાજ્યો	૪૦,૦૫૯	૪૪,૧૬,૦૩૬
રજપુતાના એજન્સી	૧,૨૮,૯૮૭	૯૮,૪૪,૩૮૪
મધ્ય હિંદ એજન્સી	... ૫૧,૫૩૧	૫૯,૯૭,૦૨૩